

gender / rovné příležitosti / výzkum

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

do rukou se Vám dostává první číslo šestého ročníku časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. Jeho nová podoba přináší změnu formátu, úpravu pravidelných rubrik a také změnu v jeho vydávání, bude vycházet v této rozšířené verzi dvakrát ročně vždy v červnu a v prosinci. Obsahově bude zachována koncepce minulých ročníků, ve kterých jsme se soustředili jak na analýzy feministických teoretických a metodologických konceptů a přístupů, tak na prezentace výsledků sociologických výzkumů z oblasti genderu. Jednotlivá čísla časopisu budou nyní koncipována zpravidla monotematicky a strukturována tak, aby umožnila širší tematizaci otázek a problémů k vybranému tématu.

První číslo je zaměřeno na oblast rodiny a rodičovství s důrazem na změny, které ve formách rodinného života probíhají v pozdně moderních společnostech. Teoretická stať Radky Dudové a Marty Vohlídalové se zabývá aktuálními otázkami souvisejícími s procesem individualizace a rozpadem tradičních forem rodiny, další teoretický příspěvek Olgy Nešporové se pak dotýká problematiky kulturních rozdílů a procesu vzájemného ovlivňování jednotlivých kultur. V rubrice rovné příležitosti tentokrát představujeme téma sociální exkluze matek, respektive obou rodičů, v souvislosti s péčí o malé děti. Stejně jako dříve zůstává těžištěm časopisu prezentace výsledků výzkumných projektů, které se zaměřují na genderové nerovnosti, v tomto případě konkrétně na genderové nerovnosti v rodině a genderově stereotypní vnímání rodičovských rolí podle pohlaví. V předkládaném čísle naleznete rovněž informace o českých i zahraničních konferencích a seminářích. V neposlední řadě je pozornost věnována nově vydaným publikacím, jmenovitě knize Nancy Fraser a Axela Honnetha *Přerozdělování nebo uznání?*, *Rizikové společnosti* Ulricha Becka a publikaci Aleny Křížkové *Životní strategie podnikatelek a podnikatelů na přelomu tisíciletí*.

Doufáme, že Vás obsah časopisu zaujme a umožní Vám hlouběji se seznámit zejména s probíhajícími výzkumnými projekty v České republice, které se vztahují k tématu rodičovství. Rádi bychom Vás upozornili také na téma příštího čísla. Druhé číslo je zaměřeno na téma participace žen na veřejném životě společnosti a vyjde na konci letošního roku.

Nová koncepce časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum* dává větší prostor k publikaci příspěvků z oblasti sociálních i humanitních věd, proto se obracíme tímto na všechny, kteří mají zájem publikovat výsledky svých bádání v oblasti feministických, genderových a kulturních studií s žádostí o spolupráci nejenom na příštím čísle, ale i na dalších tématech.

Zuzana Uhde, výkonná redaktorka

RODINA A RODIČOVSTVÍ V INDIVIDUALIZOVANÉ SPOLEČNOSTI / Radka Dudová, Marta Vohlídalová

Soudobé modernizované a individualizované společnosti se vesměs potýkají s otázkou sociální soudržnosti – v době, kdy je stále větší důraz kladen na individuum a kdy tradiční formy sociálního života zakládající sociální kohezi mizí či prodělávají zásadní změny. Jednou ze základních institucí garantujících sociální a kulturní soudržnost je rodina, která tradičně zajišťovala strukturaci soukromého života jednotlivců a byla základním kamenem sociálního řádu a společenské reprodukce. Právě tato instituce prodělává v posledních padesáti letech, v České republice i v ostatních modernizovaných společnostech, natolik zásadní transformaci, že se objevuje otázka, zda lze ještě o rodině v tradičním smyslu vůbec hovořit. Aktivita žen na pracovním trhu, ústup významu instituce manželství a rozšíření nesezdaných soužití, rostoucí počet rozvodů a potažmo neúplných rodin, odkládání rodičovství a zvyšující se podíl lidí žijících bez partnera jsou nejviditelnějšími důsledky těchto změn. Rodina se stala terčem mnoha odborných, ale i mnoha ideologických debat, proto také zahraniční badatelé namísto o sociologii rodiny raději hovoří o sociologii soukromého života (Kaufmann 1999: 78).

Individualizace společnosti

Teze, podle které je současná společnost stále více společností individuí, není novou teorií. V určité podobě se s ní setkáváme již u sociologických autorů 19. století, například u K. Marxe, G. Simmela či F. Tönniese. Největší vliv měla pravděpodobně formulace tohoto problému u E. Durkheima. Současní autoři, zabývající se problematikou individualizace společnosti, si vesměs kladou základní otázku: čím je v individualizované společnosti zajištěna sociální integrace a koheze? Hrozí nebezpečí, že lidská společnost přestane fungovat jako vnitřně provázaný celek a rozpadne se na nekonečný počet individuí, která se budou starat a zajímat jen sama o sebe? Jak mohou v tomto typu společnosti lidé žít společně jedni s druhými?

V pojetí německého sociologa Ulricha Becka je individualizace procesem, který provází dva protikladné aspekty. Na jedné straně je jevem nesporně pozitivním, protože znamená vyvázání jednotlivce z předem definovaných pravidel a povinností a vzestup jeho osobní svobody v rozhodování. Namísto předem dané normy nebo předem daných sociálních rolí je každá nová situace vyjednávaná mezi individui. Na druhé straně však skrze proces individualizace člověk ztrácí své pevné zakotvení a vnitřní stabilitu, a jeho život se tak stává v mnoha směrech složitější. Cítí tíhu vlastní zodpovědnosti za sebe sama, z toho, že se neustále musí rozhodovat mezi mnoha řešeními, a musí tak na sebe brát mnoho rizik. (Beck, Gernsheim 1995: 4–5)

Francouzský sociolog François de Singly stejně jako U. Beck ukazuje, že současná společnost je oproti společ-

nostem minulým stále více individualizovaná. Člověk žije a je vnímán stále více jako individuum, vyvázané ze skupin a komunit, které je v minulosti pevně určovaly; je stále více autonomní a nezávislý na těchto skupinách (Singly 2000a, 2000b, 2003). Výsledkem je diskuse o krizi sociálních vazeb, o které se hovoří již od 19. století, přičemž sociologie jako věda vznikla právě v důsledku těchto tázání. Lidé v současnosti touží stále více po svobodě, odmítají být uzavřeni do jasně definovaných rolí, sociálních pozic a očekávání. Navíc v průběhu druhé poloviny 20. století se individualizace začíná dotýkat všech osob tvořících společnost, zatímco dříve byla rezervována pouze mužům, individualizovanými jedinci se nyní stávají i ženy a v posledním období tak začínají být vnímány i děti. Rozšiřování trhů, globalizace a mondializace přináší rozšíření západního typu individualizace do vzdálených oblastí.

François de Singly ale nesohlasí s Beckovým termínem „riziková společnost“, označujícím negativní rysy tohoto vývoje. Riziko totiž není totéž co nejistota. Zatímco U. Beck klade na stejnou rovinu vnější rizika, jako například nukleární nebezpečí či ohrožení životního prostředí, a „rizika“ osobního života – nestabilitu a fragilizaci manželství a partnerství, podle Singlyho je vhodnější tuto druhou oblast označit termínem „nejistota“. Nestabilita v osobním životě na jedné straně znamená riziko, na straně druhé zároveň vypovídá o osobní svobodě individuí. Individualizaci je nutno hodnotit jako pozitivní i negativní zároveň. Na kolektivní úrovni je individualismus kritizován a zavrhován, jelikož znamená oslabení jednoty a integrity společnosti, na osobní úrovni je ale hodnocen pozitivně a málokdo si dnes dokáže představit prožít svůj osobní život bez možnosti svobodné volby. Návrat k tradičním strukturám společenského a soukromého života již dnes podle F. de Singlyho není možný, jelikož jedinci, kteří dnešní společnost tvoří, jsou naprosto odlišní od těch, ze kterých se skládala v minulosti. I když si přejeme, aby vazby, držící společnost pohromadě, byly pevné, svoboda je dnes vnímána jako vyšší hodnota než stabilita.

Singly odmítá na jedné straně jak liberalistickou představu individua vyvázaného ze všech vztahů, tak na druhé straně model jedince plně zakořeněného v komunitě, která cele určuje jeho život. Současný individualismus je podle něj „individualismem vztahovým“, lidé stále žijí ve vazbách s ostatními (na osobní rovině tyto vazby představuje hlavně láska a přátelství, na kolektivní rovině různé asociace). Tyto vazby jsou ale volitelné a zrušitelné, křehkosti a nejistotě se tedy nelze vyhnout. Individualizace neznamená, že by lidé toužili po samotě; chtějí mít ale větší počet různých vazeb a sociálních příslušností zároveň namísto jedné jediné, která by plně určovala jejich život. Mylně bychom se pak mohli domnívat, že sociální vazby se zeslabují; ve skutečnosti se

multiplikují. Každá sama o sobě je sice slabší než pokud by byla vazbou jedinou, ale pohromadě udržují integritu společnosti i individua. Podmínkou je svoboda a rovnost všech individuí pohybovat se v různých sociálních světech.

Rodina v individualizované společnosti

V minulosti byla tradiční jednotkou, která zajišťovala integraci a reprodukci společnosti, rodina. Právě tato instituce ale v průběhu individualizace doznala natolik zásadních změn, že se již více než sto let hovoří o její krizi a rozpadu. Pokud rodina již nezajišťuje úlohu „základu společnosti“, nastupují jiné vztahy a instituce na její místo?

Nejprve je třeba si uvědomit, že model rodiny, který v současné době mnozí laici i někteří odborníci oplakávají a diskutují o jeho krizi a který se v obecném diskurzu jeví jako „přirozený“, tedy nukleární rodina složená z obou biologických rodičů a jejich dětí, v níž muž je v první řadě „živitелеm“ a žena pečuje o děti a domácnost, je ve skutečnosti model existující ne příliš dlouhou dobu a je charakteristický zejména pro 19. století. Emil Durkheim ukázal, že právě tento typ rodinného uspořádání již sám o sobě je jedním z výsledků postupující individualizace.

K zásadním změnám v organizaci rodinného života došlo v první polovině 20. století, kdy se poprvé silně prosazuje požadavek lásky mezi manželi jako podmínka k založení rodiny. Rodina nabývá formu nukleární rodiny, v níž je manželství založené na vzájemné lásce a kde panuje silná dělba rolí a práce mezi mužem a ženou. Šťastná rodina jako celek garantuje štěstí každého ze svých členů. Výsledkem této fáze je mimo jiné babyboom, ke kterému v západních zemích došlo v 50. letech – lidé vstupují do manželství mladí a mají děti z lásky. Od 60. let 20. století je logika lásky v rodině ještě více posílena. Manželé by spolu měli zůstat, jen pokud se milují. Hlavní povinností rodičů je věnovat dětem lásku a pozornost. Pozice muže a ženy se zrovnoprávňují se vstupem žen do zaměstnání. Cílem již není rodina jako taková, ale jednotlivá individua, která ji tvoří, což vede k mnohým legislativním a praktickým změnám, například právní usnadnění a množství rozvodů či zrušení institutu „otcovské autority“. „Rodina se stává soukromým prostorem, jenž má sloužit jednotlivcům.“ (Singly 2001a: 8) Cílem tohoto typu rodiny je umožnit individualizaci všem svým členům, a proto je tolik nestabilní. Současná rodina již není ekonomickou jednotkou, ale je založena na sdílení emocí. Je svazkem mezi dvěma svobodnými individui, kteří se dohadují na konkrétní podobě rodiny a vztahu. Chybí předem daný vzor či model určující, co je to rodina, mateřství, otcovství, jaké role má kdo zastávat. A právě fakt, že manželství záleží pouze na emocích a na dohodě mezi partnery, ho činí tolik zranitelným, nestabilním a zrušitelným (Beck, Beck-Gernsheim 1995: 50–64). K hlavním důsledkům těchto změn patří snížení porodnosti (odkládání porodů do pozdějšího věku a omezení jejich četnosti), vznik či rozšíření alternativních forem rodinného života (nesezdaná soužití, singles a dobrovolná bezdětnost, děti narozené mimo manželství, rozvody a znovusložené rodiny).

Přestože se nestabilita manželského života stává terčem mnoha i dobře míněných kritik, je pravděpodobně nezbytnou daní za svobodu, které by dnes byl málokdo ochoten se osobně zříct. Partnerský pár dnes znamená dvě osoby, které jsou spolu, jelikož se tak samy rozhodly a že jim to poskytuje uspokojení. Podle F. de Singlyho představuje láska v současných společnostech hlavní vzor sociální vazby. Musí být založená na svobodné volbě partnera, a právě touto svobodou je dána křehkost této vazby. Stejně tak ve veřejném životě je nestabilita demokratických politických uspořádání dána právě svobodou volby politických reprezentantů (Singly 2003: 15–17).

Postavení a role dítěte v individualizované společnosti

Vztah k dítěti prošel v posledních několika stoletích zásadním vývojem s tím, jak se vyvíjela i moderní rodina. Podle francouzského historika Philippa Ariése (1973) jsou city k dětem a k rodině veskrze moderní, dětství bylo objeveno teprve nedávno, zatímco v minulosti bylo toto období života téměř ignorováno. Rodina sice existovala jako skutečnost, ale nebyla chápána jako morální či sentimentální hodnota. Teprve postupně začínala být dětem věnována zvláštní pozornost a vznikl cit pro rodinu, zaměřený na děti a jejich výchovu. Aries ukázal, že na západě docházelo postupně k soustředování pozornosti na dítě, rodina spatřovala v dětech stále větší hodnotu a zaměřovala na ně své zdroje, říká výslovně, že dítě se v rodině stalo „králem“. Tento vývoj se stupňoval až do 70. let 20. století, kdy vzniklo hnutí za emancipaci žen a došlo k posílení ideologie lásky v partnerském vztahu. Od té doby není již centrální pouze blaho dítěte a blaho rodiny jako celku, ale individuální blaho každého aktéra v rodině, tedy i žen – matek, které se do této doby obětovaly pro ostatní členy rodiny. Podle konzervativních názorů tento vývoj ohrožuje zájem dětí, jelikož děti jsou odsunuty na druhou kolej (například v případě rozvodu či ženské pracovní aktivity). Francouzský sociolog François de Singly ale poukazuje na to, že tato teze nebyla velkými kvantitativními šetřeními prokázána – tam, kde se rodina nejvíce rozpadá, konkrétně ve Skandinávii, nejsou děti nejnešťastnější (Singly 2000c: 79). Podle jeho mínění mohou být individuální zájmy v rodině sladěny tak, aby si neprotiřečily a aby se vzájemně neomezovaly. Výchova dětí v současné rodině si totiž klade dva cíle: prvním cílem je úspěch ve škole, potažmo v životě, v zaměstnání; druhým cílem je osobní rozvoj dítěte, seberealizace; konstrukce identity dítěte tak, aby z něj vyrostlo autonomní, nezávislé a autentické individuum, které bude v harmonii se sebou samým a se světem a dokáže využívat své skryté zdroje. Druhý cíl souvisí právě s růstem individualizace ve společnosti a s novými hodnotami, které tato individualizace přináší. Výchova má směřovat k rozvoji osobnosti dítěte, jeho naplnění a vnitřní pohodě, konstrukci jeho osobní identity v souladu s jeho vnitřním Já a s jeho skrytými zdroji. Tento druhý cíl ale vyžaduje jiné rodiče, než jsme byli zvyklí: vyžaduje spokojené a vyrovnané jednotlivce, ne představitele daných rolí či

statusů. Zaměstnanost žen a rozvod v principu nebrání pohodě dětí, ale tím, že umožňují svobodu, nezávislost a seberealizaci žen, umožňují jejich matkám skutečně naslouchat svým dětem a být jim příkladem při vytváření jejich identity.

Ulrich Beck a Elisabeth Beck-Gernsheim poukazují na to, že ačkoliv se v současnosti v západních zemích rodí stále méně dětí (proces úpadku porodnosti byl nastartován už v 60. letech), dítě nebylo nikdy důležitější než právě v dnes. Skrze dítě totiž dochází k uspokojování především emocionálních potřeb jejich rodičů. Motivace k tomu mít dítě je spojována s touhou po zakořenění, dodání smysluplnosti životu, po pocitech štěstí a vytvoření pevného citového pouta. (Beck, Beck-Gernsheim 1995: 105) V situaci, kdy je láska mezi mužem a ženou tolik křehká a nestabilní, se stává právě dítě objektem dlouhodobé a hluboké lásky rodičů. Dítě je totiž od narození vztaženo k rodiči a jeho vztah k němu není jen výsledek nějaké zrušitelné dohody. Tento vztah je tak logicky mnohem pevnější, než všechny ostatní vztahy (72).

„Čím méně dětí, tím vyšší zodpovědnost, tím vyšší práva má dítě, tím spíše pár zvažuje, zda si dítě pořídí“ (108). Rodičovství se stává stále zodpovědnějším úkolem. Rodiče jsou povinni milovat své dítě a udělat maximum pro jeho rozvoj. V prostředí naší industriální společnosti je to pak zpravidla žena, která se musí pro dítě obětovat. Časem se však objeví dilema – čím více času věnuje dítěti, tím méně času má na partnera. Partnerský vztah se tak dostává na vedlejší kolej a dítě spíše, než aby partnery spojovalo, je rozděluje. Párem dnešních dnů se tak stává spíše právě matka a dítě (73).

Závěr

Individualizace společnosti je proces, který probíhá kontinuálně již několik století. K jeho důsledkům patří narůstání odlišnosti mezi jedinci, prosazování jejich individuálních zájmů na úkor zájmů kolektivních a zejména nárůst prostoru pro svobodná rozhodnutí a volby. Svoboda nutně vytváří nejistotu a nejistota je mnohdy interpretována jako riziko a ohrožení. Přesto je tento proces nevratný, i když by si mnozí jeho kritici přáli opak. Je třeba jej vnímat v celé

jeho komplexitě a sociologicky analyzovat jak jeho negativní, tak pozitivní stránky. Současní lidé usilují o autonomii a nezávislost, ale přitom si dále přejí žít společně s ostatními, jelikož je potřebují k tomu, aby mohli být sami sebou. Dobrovolné milostné a citové vztahy nabývají zásadní důležitosti a stávají se hlavním vzorem sociální vazby v současné společnosti, nesmí ale ohrozit možnost individua být autentický a autonomní. Ve shodě s požadavkem Françoise de Singly je tedy nutné najít nějaký způsob, jak být „společně svobodní“, a to i v rodině a stále více i ve vztahu mezi rodiči a dětmi.

Literatura:

- Ariès, P. 1973. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris: Seuil.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Durkheim, E. 1975. „La famille conjugale“. Pp. 35–49 in: *Textes III*. Paris: Minuit.
- Kaufmann, J.C. 1999. *La femme seule et le Princ charmant*. Paris: Nathan.
- Singly, F. de 2000a. *Le soi, le couple et la famille*. Paris: Nathan.
- Singly, F. de 2000b. *Libres ensemble. L'individualisme dans la vie commune*. Paris: Nathan.
- Singly, F. de 2000c. „La place de l'enfant dans la famille contemporaine“. Pp. 66–82 in Pourtois, J. P., Desnet, H. *Le parent éducateur*. Paris: PUF.
- Singly, F. de (ed.) 2001a. *Etre soi parmi les autres*. Paris: L'Harmattan.
- Singly, F. de 2003. *Les uns avec les autres*. Paris: Armand Colin.

Radka Dudová pracuje v oddělení Gender & sociologie SOÚ AV ČR. Ve své odborné práci se zaměřuje na problematiku změn současné rodinné instituce a vzniku nových modelů soukromého života.

Marta Vohlídalová se podílí na činnosti oddělení a je studentkou magisterského programu sociologie na FSV UK.

RODINA A RODIČOVSTVÍ V KŘESŤANSTVÍ A ISLÁMU / Olga Nešporová

Rodina není jen důsledkem lidské přirozenosti (tj. biologické a fyziologické stránky člověka), nýbrž je, jak soudí německý historik a sociolog Ernst Troeltsch, „kulturním útvarem“, který spojuje lidskou přirozenost s určitými „kulturními hodnotami“¹. Obecně kulturní poměry jsou velmi důležitým prvkem, který hraje klíčovou roli ve formování rodiny. Samozřejmě že kultura je do značné míry ovlivňována náboženstvím, což platí nejen ve společnostech tradičních, ale rovněž ve společnostech moderních. I v dnešní moderní společnosti hrají náboženské normy stále svoji

roli, a to dokonce i ve společnostech do značné míry sekularizovaných, jakou je ta naše. Často jsou to normy, o jejichž původu mnozí jedinci neuvažují, a považují je prostě za samozřejmé a správné. Žijeme zkrátka ve společnosti, jejíž minulost byla po staletí spjata s křesťanskou vírou, a i přesto, že si to nemusíme uvědomovat, stále sdílíme mnohé hodnoty a normy s tímto náboženským okruhem. Ještě výrazněji se náboženské normy uplatňují ve společnostech muslimských, kde nedošlo k tak výraznému vyloučení náboženství z veřejného života.

Jelikož je rodina nepochybně institucí kulturní, náboženství, jakožto důležitý prvek kultury, nutně musí mít vliv na uspořádání a funkce rodiny. Na následujících řádcích nastíním, jakým způsobem dvě nejrozšířenější světová náboženství – křesťanství a islám – působí na strukturu rodiny, jaké funkce a hodnoty rodině přisuzují, jak je to s postavením jednotlivých jejích členů i tím, zda a za jakých okolností lze manželství zrušit. Jedná se o základní údaje založené především na posvátných textech obou náboženství – Bibli a Koránu. Je nutné si uvědomit, že interpretace těchto textů se postupem času proměňuje a navíc může být u různých skupin odlišná. Jedná se tedy o jakési ideální modely, jejichž uvádění do praxe je závislé na dalších okolnostech, které nesouvisí pouze s obsahem textu samého, ale jsou závislé na jeho interpretaci a výchozí kultuře, ve které je konkrétní náboženství uplatňováno. To znamená, že se budou vyskytovat rozdíly mezi věřícími i společnostmi stejného náboženského vyznání žijícími v odlišných kulturních oblastech (například rozdíly mezi katolíky v Jižní Americe a katolíky v Evropě nebo mezi muslimy v Iránu, Tunisku a Malajsii). U křesťanství se zaměřím především na region střední a západní Evropy, a proto zmíním proud katolický a protestantský, přičemž pominu pravosláví. U islámu se soustředím na hlavní proud – sunnity, kteří tvoří devadesát procent vyznavačů islámu, a učení či praxi ší'itů zmíním pouze tehdy, pokud se v ní vyskytují odlišnosti důležité pro sledované téma.

Rodina v křesťanství

Katolíci chápou manželství jako jednu ze sedmi svátostí, což samo o sobě poukazuje na velkou váhu, kterou manželství přikládají. Podle Ježíše vzniká manželství muže a ženy z vůle Boha. Ještě výše je však hodnocen celibát a pannenství. Tento postoj zastával zejména neženatý apoštol Pavel, který vyzdvihoval bezženství a manželství doporučoval pouze v krajním případě, jako ústupek k nevyhnutelnému smilstvu (Bellinger 1998: 289–291). V tom ho následovali mnozí církevní otcové (např. Augustin) a církevní učitelé. V listu Korintským se Pavel vyjádřil následovně: „...Je pro muže lépe, když žije bez ženy. Abyste se však varovali smilstva, ať každý má svou ženu a každá svého muže.“ (1 K 7, 1–9) Protestanti, na rozdíl od katolíků, nespátřují v manželství svátost, ale uznávají ho jako „božský stav“, tedy jako stav Bohem doporučený, přičemž na něj pohlížejí jako na záležitost světskou a v podstatě žádoucí. Navíc nevyzdvihují celibát a nechápou proto manželství jako záležitost kvalitativně horší oproti životu v celibátu.

Rodina je v křesťanství utvářena dle patrilineárního principu, tj. odvíjí se důsledně v mužské linii. Patriarchát je zásadním uplatňovaným pravidlem. Muž, jako hlava rodiny, by se měl starat o její materiální zajištění. Žena zaujímá vůči muži podřízené postavení. To vyjadřuje například následující citát: „V poddanosti Kristu se podřizujte jedni druhým: ženy svým mužům jako Pánu, protože muž je hlavou ženy, jako Kristus je hlavou církve, těla, které spasil. Ale jako církev je podřízena Kristu, tak ženy mají být ve všem podřízeny svým mužům.“ (Ef 5, 21–23) Postavení ženy v Novém

zákoně je přitom o poznání lepší, než jaké bylo ve Starém zákoně. Rodina je zde postavena na duchovnějším základ, plození dětí a zachování rodu už není jejím jediným a výhradním účelem. Muži jsou nabádáni k tomu, aby milovali svoji manželku, ženy zase k tomu, aby věrně prokazovaly úctu svému muži a byly mu nápomocny: „Proto opustí muž otce i matku a připojí se ke své manželce, a budou ti dva jedno tělo. Je to velké tajemství, které vztahují na Krista a na církev. A tak ať každý miluje svou ženu jako sebe sama a žena ať má před mužem úctu.“ (Ef 5, 31–33)

Hlavním posláním rodinného života je podle biblického textu plození potomků, hlavně synů. Tito zajišťují pokračování rodu, přejímají a dále nesou sílu otcovu i jeho jméno. Zejména ve Starém zákoně je na tuto funkci kladen velký důraz, a tak je neplodnost považována za katastrofu, trest od Boha a také za dobrý důvod k rozvodu. Dokonce se zdá, že také ženy, které měly samé dcery, byly pokládány za neplodné. Zabraňování početí bylo považováno za hřích. Snad pouze pozdější protestantismus (zejména kalvinismus) se k němu stavěl shovívavěji.

Děti byly považovány za požehnání od Hospodina. Svrchovanou moc nad dětmi měl v patriarchální rodině samozřejmě otec. Děti měly být vychovávány ve víře Kristově ve vzorné křesťany, kteří ctí Boha, ale také své rodiče, kteří jim dali život. Zdůrazňovány a výchovou podporovány mají být zejména jejich vlastnosti jako oddanost Bohu, pokora a kázeň. Náležitě vztahy mezi dětmi a rodiči v jednom ze svých listů popsal apoštol Pavel následovně: „Děti, poslouchejte své rodiče, protože to je spravedlivé před Bohem. ☒Cti otce svého a matku svou‘ je přece jediné přikázání, které má zaslíbení: ☒aby se ti dlouho vedlo a abys byl dlouho živ na zemi.“ (Ef 6, 1–3)

Rozloučení manželství bylo v době Ježíšově možné a z různých důvodů mohlo být provedeno mužem (např. výše uvedená neplodnost). Ježíš však rozvod neschvaloval; snad jen v případě ženina cizoložství ho připouštěl. Možnost rozluky manželství pro ženu prakticky neexistovala. I apoštol Matouš kázal proti rozvodům: „A proto co Bůh spojil, člověk nerozlučuje!“ (Mt 19, 6) „Pravím vám, kdo propustí svou manželku z jiného důvodu než pro smilstvo a vezme si jinou, cizoloží.“ (Mt 19, 9) Protestantské církve se většinou staví k rozvodu shovívavěji, naproti tomu katolická církev často povoluje pouze rozvod od stolu a od lože (*separatio*), aniž by manželství formálně zaniklo. Rozluky (*dissolutio vinculi*), nebo-li zrušení svazku, může ve zcela výjimečných případech udělit papež.

Výše uvedené základní postoje křesťanství k rodině vycházejí převážně z biblického textu. Jelikož však křesťanská teologie je, a vždycky byla, do značné míry oddělena od praxe,² oblast praktického života se může lišit od těchto ideálních modelů. Jejich dodržování se navíc v čase proměňuje v závislosti na dalších faktorech a potažmo s tím, jak se mění celá společnost.

Rodina v islámu

Vstup do manželství je pro muslimy svatou povinností, bezženství se neschvaluje. Polygamní manželské právo dovolu-

je muslimovi mít až čtyři zákonné manželky a dále, s jistými výhradami, připouští i vztahy s libovolným počtem otrokyň a konkubin (Bellinger 1998: 328). Hlavní funkcí polygaminího sňatku mělo být zaopáření vdov, které by jinak měly jen malou naději na uzavření nového sňatku, a těžko by se mohly samy uživit. Stávající manželky musí s přijetím další manželky souhlasit a muž musí být schopen ji materiálně zajistit. „Bojíte-li se, že nebudete spravedliví k sirotkům [ženského rodu]... berte si za manželky ženy takové, které jsou vám příjemné, dvě, tři a čtyři; avšak bojíte-li se, že nebudete spravedliví, tedy si vezměte jen jednu nebo ty, jimiž vládnou pravice vaše [otrokyně].“ (Korán 4: 3)

Podle tradice je muslimská rodina patriarchální a patri-lineární.³ Hlavní roli zde tedy hraje jednoznačně muž, je muž má být žena podřízena o poslušna; neděje-li se tak, je muž oprávněn ženu potrestat. „Muži zaujímají postavení nad ženami proto, že Bůh dal přednost jednomu z Vás před druhými, a proto, že muži dávají z majetků svých [ženám]. A ctnostné ženy jsou pokorně oddány a střeží skryté kvůli tomu, co Bůh nařídil střežit. A ty, jejichž neposlušnosti se obáváte, varujte a vykažte jim místa na spaní a bijte je! Jestliže vás jsou však poslušny, nevyhledávejte proti nim důvody. A Bůh je vznešený, veliký.“ (Korán 4: 38/34) Také z hlediska právního stojí plnoprávný muž výše než žena muslimka. Při výkupném z krevní msty, svědectví a dědictví je žena počítána jako polovina muže. Při svědecké výpovědi má tedy svědectví dvou žen stejnou váhu jako svědectví jednoho muže (Korán 2: 282). V majetkoprávních otázkách jsou si však muž a žena rovni.

Hlavní povinností muslimské ženy je starat se o dům a rodinu. Právě dům je místem, kde žena tráví nejvíce času. Žena má být oddána svému muži a dětem, až na dalším místě svým rodičům a dalším příbuzným. Na ženu jsou kladena různá omezení, zejména co se týče jejího pobytu na veřejnosti. Žena by se neměla na veřejnosti pohybovat sama, bez doprovodu nějakého mužského příbuzného a její tělo má být kromě obličeje a rukou od zápěstí celé zakryto, aby nebudila hříšné myšlenky v jiných mužích, mimo svého manžela (Korán 24: 31). Povinností mužů je zakrýt na veřejnosti vše mezi pupkem a koleny. Při pravidelných modlitbách se ženy modlí v oddělené části nebo vzadu, aby neodváděly pozornost mužů, ale i svoji, od modlitby.

Manželství se uzavírá smlouvou, zpravidla písemnou, mezi ženichem a zákonným zástupcem nevěsty, zpravidla jejím otcem nebo jiným mužským příbuzným. Nejpodstatnější částí smlouvy je stanovení výše daru (*mahr*), který ženich vyplatí otcí nebo přímo nevěstě a tento pak v případě rozvodu manželství náleží ženě (Kropáček 1993: 127). *Mahr*⁴ ovšem býval často stanoven pouze formálně, jeho výše byla otázkou rodinné prestiže, a tak k zaplacení astronomicky vysoko stanoveného mahru v případě rozvodu stejně nedošlo.

Děti jsou důležitou součástí rodiny, přičemž syn je považován za významnějšího než dcera, protože je pokračovatelem rodu. Muslimská tradice však doporučuje mít v rodině také dceru s tím, že otec dcery má větší šanci přijít po smrti

do ráje. Tím se mělo zamezit zabíjení novorozeňat (zejména ženského pohlaví), které bylo v Muhammadově době běžné, on ho však důsledně zakazoval. Zabraňování početí bylo povoleno a plánované rodičovství bylo doporučováno zejména z důvodů sociálních a ekonomických, ale i jiných. Užítí antikoncepce tedy vždy záleželo jen na dohodě obou manželů. Potraty byly zakázány, povolovaly se pouze ve výjimečných případech, jakým bylo např. ohrožení života matky. „Nezabíjejte děti své z obavy před zchudnutím, vždyť My jim i vám obživu ušetříme. A jejich zabíjení je hříchem velkým.“ (Korán 17: 33/31)

Výchova dítěte se má odvíjet v duchu islámu a základními průvodci jsou rodičům samozřejmě i v této oblasti Korán a sbírky hadíthů. Život dítěte je už od jeho prenatálního stadia provázen četnými rituály; významné jsou např. modlitba pronesená bezprostředně po narození dítěte, pojmenování dítěte, rituální obřízka chlapců. Muslimským rodičům je doporučeno vychovávat své děti především v oblastech fyzické, mentální a morální přípravy (Illnerová 2000: 32). Děti by měly ctít své rodiče, kteří jsou jim vzorem, a ve stáří by o ně měly pečovat, k čemuž jsou nabádáni Koránem: „Pán tvůj rozhodl, abyste nikoho kromě Něho neuctívali a abyste rodičům dobré prokazovali. Jestliže jeden či oba z nich u tebe zestárnou, neříkej jim ‘Fuj’ a neodbývej je stroze, nýbrž mluv s nimi slovem laskavým.“ (Korán 17: 24/23) Péče o děti a zodpovědnost za ně je rozdělena mezi otce a matku tak, že matka by se měla starat a zodpovídat za malé dítě, a v jistém věku zodpovědnost za dítě přebírá muž, což se děje nejdříve v období puberty (Esposito 1995: vol. 1, 462).

Rozvod sice není přímo zakázán, ale patří mezi věci které jsou Bohu nelibé; tradice říká, že: „Alláh při rozvodu pláče“. Rozvedení manželství může být v islámské tradici provedeno několika způsoby, ale vždy je spíše tendence rozvodům zamezovat. Nejčastěji měl rozvod podobu zapuzení či propuštění ženy mužem a byl vykonán prostým vyslovením zapuzovací formule, kterou musel muž třikrát zopakovat. Doporučovala se nejlépe měsíční doba mezi jednotlivými vyřknutími, aby se předešlo unáhlenému jednání. Nutné bylo zachování čekací lhůty, která trvala tři měsíce, u žen těhotných pak až do porodu s tím, že v případě dokončení rozvodu dítě připadlo otcí. *Mahr* v tomto případě připadá ženě (Korán 65: 1). Rozvod ze strany ženy nebyl a stále ještě není zdaleka tak jednoduchou záležitostí. Žena o něj musela žádat skrze svého manžela či jiného mužského příbuzného, ztrácela nárok na vyplacení mahru a většinou jí stejně nebyl rozvod povolen (Bellinger 1998: 331). Po rozvodu se muž o svoji bývalou ženu starat nemusí. V případě, že žena živí dítě svého bývalého manžela, musí tento na obživu dítěte přispívat. Dítě však častěji připadá po rozvodu otcí.

Naplnování náboženských norem v současnosti

Z výše uvedeného je zřejmé, že koncepce rodiny ovlivněná křesťanstvím a islámem je si v mnohém podobná, což jistě souvisí i s tím, že obě náboženství vyrůstala ze shodných základů judaismu. Obě náboženství považují rodinu za důležitý prvek společnosti a stanoví základní pravidla, pod-

le kterých se má rodinný život odvíjet. V západním křesťanském prostředí je rodina často vnímána v užším slova smyslu, tedy jako nukleární rodina (rodiče/rodič a děti/dítě), zatímco v muslimském prostředí jsou významnější i širší rodinné vazby a do rodiny se běžně zahrnují i prarodiče, strýcové a tety, bratrance a sestřenice ze strany obou rodičů. Tento základní rozdíl v pojetí rodiny pak má v praxi vliv na zapojování jednotlivých členů do fungování rodiny, například při plnění jejích ekonomických funkcí nebo při výchově dětí.

V obou náboženstvích je shodně uplatňován princip patrilinearity a patriarchátu. Muž zde má vyživovací povinnosti vůči své ženě a rodině, přičemž tento princip je poněkud silnější v islámu. Uplatňuje se tady model muže chlebodáře a ženy zodpovědné za domácnost. Ten do značné míry přežívá dodnes i přesto, že množství žen pracuje v zaměstnání. Současné výzkumy ukazují, že většina mužů v Evropě se nadále považuje za živitele rodiny, zatímco ženy jsou zodpovědné za péči o děti. Ženy tak častěji opouští pracovní trh, aby mohly pečovat o malé děti a domácnost, a posléze z téhož důvodu také mnohdy volí zaměstnání na částečný úvazek.⁵

Postavení ženy je oproti muži nižší jak v křesťanství, tak i v islámu. Při vzájemné komparaci lze říci, že postavení křesťanské ženy bylo asi o něco lepší, než postavení ženy muslimské, a to hlavně na rovině praktické. Objektivně to lze však jen těžko dokázat, zejména díky odlišným hodnotovým žebříčkům obou kultur. Rozhodně si nelze myslet, jak se to dnes často obecně činí, že žena nemá v muslimské společnosti žádná práva. Se vznikem islámu se její postavení nepochybně oproti předchozí situaci výrazně zlepšilo. V křesťanství nenalezneme mnohá práva, která mají ženy v islámu (samozřejmě je tomu i naopak). Např. právo muslimské ženy na mahr při rozvodu, a také povolení používání antikoncepce činí z ženy, která se na rozhodnutí jejího používání spoluúčastní se svým manželem, víc než jen jakýsi „stroj na výrobu dětí“. Také postavení dětí a jejich výchova jsou v obou náboženstvích podobné. Děti mají ctít rodiče a být vychovávány ve víře v Alláha či Krista. Podléhají otci, ale matka hraje při jejich vyrůstání zpravidla důležitější roli, jelikož je jí přiřčena pečovatelská role a ve větší míře se stará o domácí záležitosti.

Rozvod manželství je považován za krajní řešení a snaží se mu zabránit jak víra křesťanská, tak i muslimská. V křesťanském prostředí jsou v záležitosti uzavírání manželství, rození dětí a případných rozvodů výrazné rozdíly mezi katolíky a protestanty. V tradičně katolických zemích – Itálie, Španělsko, Polsko – lze vysledovat v porovnání se zbytkem Evropy následující obecné trendy: menší počet dětí narozených mimo manželství, nižší rozvodovost, ale zároveň také nízkou úhrnnou plodnost (Recent demographic... 2003: 16, 17; Society at a Glance 2005: 33). Opačné tendence můžeme nalézt v zemích tradičně protestantských – Norsko, Švédsko – kde se mimo manželství rodí více než polovina dětí, rozvádí se více manželství (v roce 2001 zde připadalo zhruba 50 rozvodů na 100 sňatků), ale zároveň se zde rodí

více dětí. To nasvědčuje tomu, že některé normativní katolické příkazy stále hrají svoji roli – např. důraz na manželství chápáné jako svátost a zákaz rozvodů (řeší se rozvody občanskými, kterých je však v těchto zemích méně). Naproti tomu není v širším měřítku dodržován zákaz používání antikoncepce a povinnost manželství v plození dětí, o čemž svědčí nízká úroveň plodnosti. Velmi striktní protipotratovou legislativu mají katolické Irsko a Polsko, čímž se snaží naplňovat papežský zákaz potratů. V praxi to ovšem mnohdy vede toliko k potratové turistice a nemá to vliv na zvýšení porodnosti, zejména ne v Polsku. Zatímco Irsko patří k zemím s nejvyšší úhrnnou plodností v Evropě, Polsko je na tom zcela opačně.⁶

Islám oproti křesťanství nikterak nevyzdvihuje celibát nad život rodinný, a počet dětí je v muslimských rodinách vyšší než v křesťanských rodinách v Evropě. Další zásadní rozdíl tvoří oficiální zákaz zabraňování početí v tradici katolické, na rozdíl od povolení antikoncepce v tradici islámské. Výrazný rozdíl spočívá v možnosti polygamní muslimské rodiny oproti křesťanskému výhradně monogamnímu rodinnému uspořádání. V současném muslimském světě však reálně žije mnoho mužů v monogamních manželstvích (Kropáček 1996: 162), prostě proto, že více manželek neuziví. Legislativa některých států navíc činí polygamii pro muže méně dostupnou, přičemž nejpřísnější pravidla platí v Tunisku, kde je již od r. 1956 zakázána úplně (Esposito 1995: vol. 1, 463).

Na závěr lze snad jen říci, že dnešní situace, kdy rodina v evropském kontextu jakoby pozbývala své „posvátnosti“, je do značné míry zapříčiněna zejména upouštěním od náboženských nebo nábožensky podmíněných tradic a hodnot i odlišným chápáním náboženství samého. Mnohé funkce rodiny jsou v současnosti přebírány, více či méně úspěšně, jinými institucemi, (např. ekonomická funkce rodiny je nahrazována výdělečnou soběstačností jednotlivce či státem, roli výchovnou také do značné míry přebírá stát) případně se zcela vytrácejí (např. nutnost legalizace pohlavního života rodinným soužitím). Problémy však vznikají zejména v oblasti výchovy, kdy stát nedokáže, a asi ani nemůže, nahradit rodinu na kvalitativně srovnatelné úrovni a vstřípnit svým odchovancům základní morální hodnoty tak dobře, jak je to možné v rámci rodiny. Rodičovská role tak zůstává zcela zásadní pro výchovu a formování dalších generací.

Literatura:

- Bellinger, G. J. 1998. *Sexualita v náboženstvích světa*. Praha: Academia.
- Bible. *Písmo svaté Starého a Nového zákona*. 1990. Praha: Biblická společnost v ČR.
- Eliade, M. (ed) 1987. *The Encyclopedia of Religion*. New York – London: Macmillan.
- Esposito, J. L. (ed.) 1995. *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*. Oxford: Oxford University Press.
- Horský, J., Seligová, M. 1996. *Rodina našich předků*. Praha: Lidové noviny.

- Illnerová, E. 2000. *Ideál rodiny v islámské tradici*. Bakalářská práce na IZV UK, Praha.
- Korán. 1991. Praha: Odeon.
- Kropáček, L. 1993. *Duchovní cesty islámu*. Praha: Vyšehrad.
- Kropáček, L. 1996. „Žena v islámské kultuře.“ *Religio* 4: 157–166.
- Marková, D. 1999. „Zelená v záplavě oranžové. Osudy islámu v Indii“. Pp. 87–134 in *Variace na Korán. Islám v diaspoře*. Praha: Orientální ústav AV ČR.
- Pascall, G., Lewis, J. 2004. „Emerging Gender Regimes and Policies for Gender Equality in a Wider Europe“. *Journal of Social Policy* 33: 373–394.
- Recent Demographic Developements in Europe 2003*. Council of Europe Publishing.
- Society at a Glance*. OECD Social Indicators 2005. OECD.

Poznámky:

- 1** Kulturní hodnoty jsou časově proměnlivými, sociálně a kulturně specifickými účely lidského jednání, podílející se na jeho charakteru. (Horský, Seligová 1996: 5, 6)
- 2** Religionistika usuzuje, že všechny tradice latinského křesťanství jsou ortodoxní (tj. zárukou spásy je správná víra) na rozdíl od všech ostatních náboženství světa, která jsou ortopraktická (tj. soteriologickou zárukou zde je správné vy-

konávání nábožensky podmíněných úkonů, nejen rituální povahy). (Eliade 1987, vol. 15, 71–72; vol. 16, 272)

3 Existují výjimky, např. afričtí Tuaregové, jejichž společenským zřízením je matriarchát.

4 V Indii byla a je situace muslimů díky ovlivnění hinduismem poněkud odlišná, důraz je zde kladen na vysoké věno nevěsty a instituce mahru byla zcela potlačena. Viz Marková 1999: 100–102.

5 Tato situace je výraznější v západní Evropě, zatímco v České republice a dalších postkomunistických zemích stále přetrvávají trendy nastolené v minulém režimu – většina žen je zaměstnána a částečné úvazky jsou spíše výjimečné. Nicméně tradiční (křesťansky podložené) rozdělení rolí v rodině zde přetrvává. Viz Pascall, Lewis 2004.

6 Zde hraje velkou roli transformace ekonomiky a velmi nízká míra plodnosti je typická pro většinu postkomunistických států v Evropě.

Olga Nešporová je výzkumnou pracovnící Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí a studentkou sociální antropologie v doktorském programu na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Ve své odborné činnosti se zaměřuje především na problematiku rodiny, rodičovství, hodnotových orientací a religiosity.

JE RODIČ VÍC NEBO MÍŇ? KDYŽ SPOLEČNOST BRÁNÍ V TOM, CO VYŽADUJE / Hana Šlechtová

Čím má být jedinec v individualizované společnosti

Jedinec žijící v dnešní společnosti je definován v první řadě vzhledem k sobě samému, tedy jako *osoba*; teprve potom jako člen nějakého společenství či skupiny. Role, kterou od něho jako od takového společnost očekává, je tímto faktem oproti minulosti pozměněna. Moderní pojetí individua devalorizuje role (nebo spíše to, co si pod pojmem role představíme) a vyzdvihuje naopak originalitu jedince. (de Singly 2000 [1996]) Vzhledem k tomu, že existuje společenský tlak na odhalení a realizaci jedincovy jedinečnosti, jde určitým způsobem rovněž o roli.

Individualizovaný jedinec však není nezávislý na jiných. Individualismus si nebere za příklad *self-made mana*. „Nezávislost a extrémní sebezpotvrzování, které tento [*self-made man*] deklaruje, mu znemožňují být úplným. Jedinec potřebuje osoby, které v něm dokážou rozpoznat i něco jiného než jen jeho úspěch; a on sám musí být schopen osobního pohledu umožňujícího vidět za hranice toho, co se jeví jako spojené s tou kterou pozicí. Latentní identita já [*soi*] může být poznána jedinec díky tomu, že ji jiní uznávají jako takovou, tedy definovanou jako přísně osobní, a ne podle logiky příslušnosti ke skupinám a statusům (podle toho, že někdo patří do skupiny lidí, mladých, dělníků...)“ (de Singly 2000: 13 – překlad H. Š.)

A jak

Při konstrukci individualizované identity současného jedince má obrovský význam rodina; méně však jako instituce a více jako prostředí trvalých osobních vztahů. V rodině žije jedinec se sobě velmi blízkými osobami, tzv. významnými druhými. Na rozdíl od G. H. Meada, který úlohu významného druhého popsal v díle *Mind, Self and Society*¹, a přiznává její váhu v období tzv. primární socializace v dětství, ukazuje François de Singly, že působení významných druhých na jedince je důležité v průběhu celého jeho života. V době moderního individualismu (kdy se jedinec považuje za nehotového) má jejich univerzální funkce zvláště silnou váhu. Významným druhým může být člověku jeho manželský partner, dítěti pak jeho rodič. Blízká osoba odhaluje jedincovy skryté možnosti, „talenty“. Současní lidé chápou identitu multidimenzionálně. Moderní jedinec vysoce hodnotí své intimní já (*moi intime*), partnerovo i svých dětí, ale neopouští ani to, co odkazuje k jeho statusové identitě. (de Singly 2000)

Mnohorozměrnost identity a celistvost jedince

Když lidé přivedou na svět dítě, stávají se rodiči, získají *status* rodičů. Jenže tím, že identita současného člověka je mnohorozměrná, znamená to, že jejich nová statusová identita se může dostat do jistého rozporu s jinými statusovými identitami (např. s profesní identitou). Ale člověk

není jen skrze svou profesi a skrze své rodičovství. Je uznáván i skrze své praktikované zájmy, skrze účast na životě různých skupin. I v nerodičovském životě mohou být jednotlivé statusové identity v konfliktu, byť třeba jen v konfliktu praktického charakteru (pro jedno není čas na druhé). Pocit *celistvosti* osoby, *celistvosti* já, je pak dodáván právě významným druhým, tím člověkem, který odhalí ono intimní já. Je-li jím partner, je to poměrně snadné. Partner je osoba uznávaná zbytkem „společnosti“. Je to dospělý jedinec, o jehož úloze v této věci nikdo moc nepochybuje. Kolikrát se přece mluví o tom, že partner nebo partnerka je někomu oporou. Tato opora ovšem neznamená jen to, že mu třeba navaří nebo ho někam odveze, ani v tom, že ho jen „pochopí“. Znamená především to, že ho pozná a uzná jako jedinečného člověka (zapracuje na tvorbě jeho intimní identity, dodá mu pocit celistvosti; což nebrání tomu, aby samozřejmě v závislosti na své vlastní osobnosti v člověku podpořil tu či onu statusovou identitu více než jinou).

Dítě jako významný druhý?

Jenže dítě je taky jedinec. A můžeme se domnívat, že současný člověk si toho je vědom víc, než tomu bylo v minulosti, snad proto, že s rostoucí pravděpodobností přežití dítěte do dospělosti a snížením počtu porodů takřka zmizela byt myšlenka na případnou nahraditelnost dítěte jeho sourozencem. Mladší sourozenec totiž může statusově nahradit svého zesnulého sourozence. Nemůže ho ale nahradit jako jedinečného člověka. Setkáváme se s tím, že současní rodiče, kteří přišli o dítě, mají vystavenou jeho fotografii vedle fotografií svých dalších dětí. Navštívila jsem rodinu, kde na komodě v obývacím pokoji měla naprosto stejné místo jako fotografie tří dalších dětí fotka dítěte, které zemřelo v deseti dnech.

Hovoříme-li s dnešními rodiči, všimneme si, jak velký kladem důraz na to, jak je každé jejich dítě (mají-li víc než jedno) jiné. Hledají rozdíly v jejich zájmech a předpokladech, skoro by se dalo říct, že odlišnost dětí jaksí vyhledávají a velebí jako přednost. Všimneme si ale i toho, že sledují, jak to které dítě reaguje na ně jako na rodiče (na rodiče jako na osoby). Uvědomíme-li si, že sami rodiče jsou si vědomi své jedinečnosti vzhledem k dítěti, napadne nás hypotéza, zda i dítě není významným druhým pro svého rodiče. A nejen dospělě či dospívající dítě, které doplňuje konverzaci svými názory, na které rodič často dá. Zdá se, že i velmi malé dítě má schopnost být významným druhým (ačkoliv ještě není schopno rovné konverzace). Malé dítě má navíc vlastnost, která starším chybí: ještě si neosvojilo rozlišování rolí a statusů, a má tak pravděpodobně lepší předpoklady pro odhalení jedinečnosti a lidství člověka, s nímž má co do činnění. Rodiče navíc i učí již velmi malé dítě respektovat osobnost druhého – a začínají na osobnostech nejbližších – ro-

dičů a sourozenců, a tím ho připravují pro život v moderní individualistické společnosti.

Překážky

Zatímco úloha páru a partnera je v dnešní společnosti uznávána (i když ne nutně jako celoživotní pouto), zatímco společnost uznává dospělého člověka, který je potažmo něčím partnerem, stejně významné uznání dítěte chybí. Na jednu stranu by nikdo neřekl, že dítě je méně než dospělý člověk, na druhou stranu jsou mnohde děti vnímány rušivě. Je to proto, že nejsou výdělečně činné, proto, že nemají volební právo, proto, že se nedokážou o sebe postarat (ale kdo z dospělých se o sebe dokáže plně postarat dnes, kdy jsou všechny oblasti života vysoce specializovány?). Svět rodičů a dětí je rozdělován. Někde pochopitelně, někde zbytečně.

Nedávno jsem pročetla různé novinové články týkající se toho, jak pomoci české rodině, a reakce internetových čtenářů. Zatímco ve věci finanční pomoci a jejich typů panovala názorová pluralita a časté pochopení, že zde je třeba něco dělat, reakce na výrok Michaely Marksové – Tominové, že se stává, „že jsou matky s dětmi vyhazovány z výstav“², byly vesměs nechápavé. Že je potřeba dítě nakrmit, ošatit a zaplatit do kroužku, to chápe snad každý. Ale že není od věci vzít ho někam, kde není jisté, že ho to bude bavit, kde je to jaksi *ne pro děti* (z jakéhožto vlastně titulu), už v obecném povědomí tak samozřejmé není.

Matka se zajisté může prostrídat s manželem v hlídání dětí a zajít si na výstavu sama. Může si taky výstavu odepřít (jako si odepírá spoustu jiných věcí, a jako si *každý* člověk odepírá spoustu věcí, protože prostě nejde dělat všechno a mít všechno). Jenže v tomto případě jde ještě o něco jiného. Je-li dítě významným druhým svého rodiče, je účastno na konstrukci jeho identity. A rodič touží po tom, aby ho dítě poznalo jako celou osobu. Nejde jen o to, jít na výstavu, ale být dítětem viděn na té výstavě, moci mu ukázat část své osobnosti a moci pozorovat, co ono na to řekne, jestli najde zalíbení v témž. Jde i o to, naučit ho respektovat osobnost druhého člověka. I dítě, které to na takové výstavě třeba nebude bavit, se naučí respektovat maminku nebo tatínka jako osoby, které mohou mít naprosto jiné zájmy. Berme příklad výstavy jako jeden z mnoha. Nehodlám se zde vyslovovat k výstavám a zjišťovat, jestli jde o dílčí případy nebo o obecný jev. (Sama jsem pracovala po sedm

sezón jako hradní průvodkyně a rodičů s dětmi jsem mezi návštěvníky jak hradu, tak na něm konaných dočasných výstav, viděla spousty. A nikdo je odtud neposílal pryč.) Můj argument se netýká výstav, ale čtenářských reakcí na ono sdělení paní Marksové – Tominové. A ty byly poznamenány nepochopením, které svědčí o tom, že přítomnost dětí u nás není všude samozřejmostí, že na člověka je někdy pohlíženo, jako kdyby byl méně, než je, objeví-li se někde v přítomnosti malého dítěte. Má-li dětí víc, vnímá to ještě výrazněji (mnozí z rodičů tří dětí³ zaznamenali v momentě, kdy se na veřejnosti začali objevovat se třemi dětmi (zvláště, pokud byly všechny malé), změny oproti době, kdy je doprovázely jen dvě děti.

Závěr

Moderní individualistická společnost (kde, je, jak už bylo řečeno, jedinec definován v první řadě jako osoba) žádá, aby jedinec v ní správně socializovaný byl samostatnou osobou schopnou uznat a respektovat jiné samostatné osoby. Jak bylo řečeno výše, neznamená to absolutní nezávislost, ale naopak ohled k tomu, že takový samostatný člověk k tomu potřebuje vztah s velmi blízkými lidmi.

Nejsou-li některé z těchto blízkých osob (dětí) doceněny, je-li v jejich společnosti jedinec nahlížen, jako by byl méně než bez nich, znamená to pro něj překážku, aby naplnil onu všeobjímající roli, kterou mu moderní společnost ukládá. Potažmo to znamená, že i jeho obtíže při socializaci vlastních dětí pro tuto společnost jsou zvyšovány.

Literatura:

Singly, F. de 2000. *Le soi, le couple et la famille*. Paris: Nathan.

Poznámky:

1 První vydání v roce 1934.

2 Např. internetové vydání Lidových novin www.lidovky.cz z 10. března 2005.

3 V rámci výzkumu, který v současné době provádím.

Hana Šlechtová je doktorandkou na sociologii na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a na Université René Descartes v Paříži.

K NĚKTERÝM RYSŮM DEMOGRAFICKÉHO VÝVOJE V ČESKÉ REPUBLICE V ZÁVĚRU 20. STOLETÍ¹ / Ludmila Fialová

V průběhu 50. let se v České republice vytvořil relativně stabilní model demografického chování. Úroveň sňatečnosti se udržovala trvale na vysoké úrovni; 90–95 % mužů a 96–97 % žen prožilo alespoň část svého života v manželství.² Sňatky se uzavíraly brzy: průměrný věk svobodných mužů při vstupu do manželství byl 24–25 let, svobodných žen 21–22 let; z toho byl značný počet tzv. časných sňatků (ženy vdávající se mladší 18 let, muži ženící se mladší 20 let). V reálné populaci zůstávalo svobodnými ve věku 30–34 let (kdy zároveň končila většina žen s rozením dětí) kolem 5 % žen a 10 až 15 % mužů. Osob, které se vědomě distancovaly od rodinného života, bylo tudíž málo. Sňatek býval velmi často uspíšen či „vyvolán“ těhotenstvím snoubenky, neboť se obecně uvolňovalo sexuální chování při téměř neexistující antikoncepci. Možnosti potratu, který přestal být považován za trestný čin od roku 1958, mladé ženy při prvním těhotenství příliš nevyužívaly a volily raději sňatek (až polovina nevěst bývala v 70. a 80. letech těhotná). Přesto se ke konci 80. let začal zvyšovat jak průměrný věk při prvním sňatku u obou pohlaví, tak podíl svobodných v populaci ve středním věku.

Rodiči se mladí lidé stávali relativně brzy – první děti se rodily ženám v průměru ve věku 22–24 let, jejich partneři byli v průměru o 3–4 roky starší. Také druhé, zpravidla poslední dítě, rodily ještě mladé ženy – v průměru za 2 až 3 roky po narození prvního dítěte. Interval mezi narozením druhého a třetího dítěte, jejichž podíl se ale snižoval, již byl významně delší. Přes pronatalitní opatření přijatá v 70. letech průměrný počet narozených dětí zvolna klesal – do konce 80. let klesla úhrnná plodnost na 1,92. Podíl dětí narozených nevdaným ženám se udržoval dlouhodobě na nízké úrovni (zhruba 5 %), až na konci 80. let se mírně zvyšoval, pravděpodobně v souvislosti s vyšší frekvencí faktických manželství. Bezdětnost byla velmi nízká – u mužů ji neznáme, z žen zůstávalo v 50 letech věku bezdětných v roce 1991 pouze 3 %, což bylo téměř 4 x méně než v roce 1930 (Rychtaříková 2003: 261). Reprodukční poměry se však vyznačovaly ve srovnání s ostatními zeměmi neúměrně vysokou potratovostí – v roce 1988 dosáhla potratovost nejvyšší úrovně (108 tisíc provedených umělých potratů, což znamenalo úhrnnou potratovost 1,58); možnosti interrupce při nechtěném otěhotnění využívaly převážně vdané ženy s dvěma dětmi, takže lze říci, že šlo o svéráznou náhradu téměř neužívané antikoncepce (Vereš 1991: 101).

Podíl osob žijících v manželství se však s věkem nejprve mírně a posléze výrazněji snižoval vinou rozvodovosti. Rozvodovost se zvyšovala po celé poválečné období, takže v 80. letech končilo rozvodem téměř 40 % uzavřených manželství. Kritickými byly třetí až pátý rok trvání manželství.

Rozvedená manželství trvala v průměru 10 let. Nejčastěji se rozváděla mladá, ještě bezdětná manželství a pak manželství s jedním dítětem. V 80. letech ztrácelo rozvodem jednoho z rodičů každoročně 1,5 % z úhrnu dětí žijících v úplných rodinách – postupně byla tzv. sociálním osiřením, dočasnou nebo trvalou ztrátou jednoho z rodičů, postižena zhruba pětina dětí. Zároveň přibývalo rodin, kde žili nevlastní sourozenci – děti častěji dvojích otců než matek (Kučera 1994: 100). Manželství uzavíraná v nízkém věku a jejich nízká stabilita a vysoká sňatečnost rozvedených umožnily, aby v druhých manželstvích žily ve značném počtu ještě mladé, alespoň jednou rozvedené ženy. Čím byla první manželství mladší a čím kratší dobu trvala, tím více žilo nevlastních sourozenců v nových rodinách rodičů. V dětské populaci se podíl dětí s alespoň jedním nevlastním sourozencem zvolna blížil desetině, více v rodinách s kratší délkou trvání (Fialová, L., Horská, P. Kučera, M. 1995: 31).

Do manželství sice vstupovala i značná část rozvedených, ale počty a podíly rozvedených osob v populaci se přesto zvyšovaly: ve věku 40–50 let byl v roce 1990 rozvedený již každý desátý muž a každá osmá žena. Ve vyšším věku se podíl osob žijících v manželství snižoval z důvodů vysoké úrovně úmrtnosti, především mužů. Každoročně ovdovělo mnohem více žen než mužů, takže přibývalo více vdov než vdovců. V roce 1991 žilo v České republice 695 tisíc vdov, ale jen 127 tisíc vdovců (což bylo 13 % žen starších 15 let a 3 % stejně starých mužů; ve věku nad 60 let to ale bylo 50 % žen a 12 % mužů).

Úmrtnostní poměry v České republice se po příznivém vývoji v 50. letech již nezlepšovaly, v některých letech se spíše zhoršovaly. Střední délka života při narození se na počátku 80. let pohybovala kolem 66 let u mužů a 73 let u žen se značnou mírou mužské nadúmrtosti již od středního věku. V rámci Evropy se tak Česká republika blížila spíše zemím východní Evropy s horšími úmrtnostními poměry a stále více se vzdalovala vyspělým západoevropským zemím, které stagnaci úmrtnosti z počátku 60. let poměrně rychle překonaly. Vývoj úmrtnosti kojenců a malých dětí byl příznivější.

Lze říci, že vysoká úroveň sňatečnosti již od nízkého věku vedla k intenzivnímu vytváření rodin, vysoká úroveň rozvodovosti naopak k jejich častému a časnému zániku, podobně jako od středního věku nepříznivá úroveň úmrtnosti mužů. Tento vývoj se odrazil i ve struktuře domácností. V 60. – 70. letech, kdy žila významná část populace v manželství uzavíraném v nízkém věku, tvořily úplné rodinné domácnosti téměř tři čtvrtiny všech domácností. Přitom více než 40 % bylo úplných rodin s dětmi. Domácností jednotlivců bylo méně než pětina a na ostatní typy připadalo kolem 5 %. V rámci úplných rodinných domácností převládala

Tabulka 1: Rodiny a domácnosti 1970–2001 v %

Typ rodiny a domácnosti	1970	1991	2001
Celkem	100,0	100,0	100,0
Úplné rodiny	71,0	62,0	54,6
Neúplné rodiny	8,8	10,7	13,5
Nerodinné vícečlenné domácnosti	1,1	0,4	2,0
Domácnosti jednotlivců	19,1	26,9	29,9

Pramen: Bartoňová 2005: 2.

ly rodiny s dětmi. Neúplných rodin s dětmi bylo méně než 5 %, ale z rodinných domácností s dětmi to bylo 10 %. Mezi rodinami s dětmi převládaly rodiny dvoudětné. Jejich podíl byl od 80. let téměř poloviční. Druhým nejčtenějším typem byly rodiny s jedním dítětem, nejméně zastoupeny byly rodiny se třemi a více dětmi. Vysoká rozvodovost se však odrazila v rostoucím podílu neúplných rodin s dětmi a ve stoupajícím podílu neúplných rodin s více dětmi. Koncem 80. let již byla z neúplných rodin téměř třetina se dvěma a více dětmi a jejich podíl stále rostl (Bartoňová 2005: 2). Viz tabulku 1.

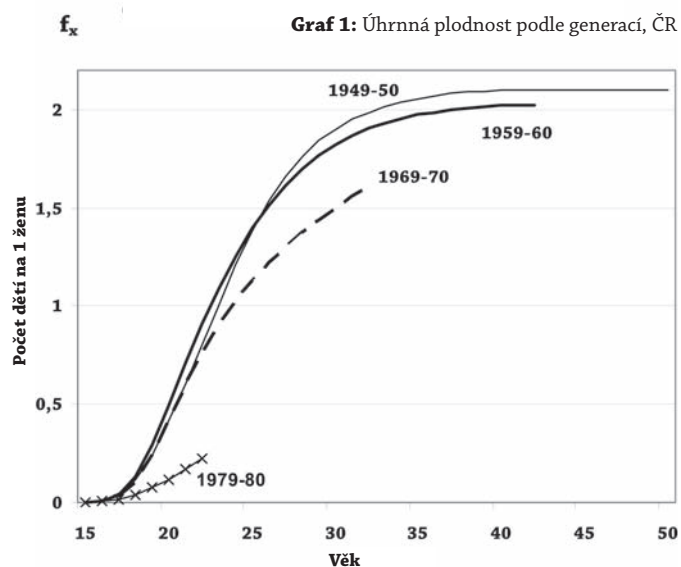
V České republice postupně téměř vymizelo soužití dvou a více rodin v rámci jedné domácnosti. Poměrně málo se vyskytovalo i soužití tří generací v rámci jedné domácnosti. Přesto byla skupina domácností, kde se vyskytovaly i jiné příbuzné osoby – převážně šlo o jednoho z rodičů (prarodičů), převládaly ženy (matky, babičky). Velmi málo bylo v rodinách jiných dospělých osob (sourozenců rodičů nebo jiných příbuzných). Délka časového období děličící dvě následné generace se zkrátila na dvacet až dvacet pět let, což při normální délce života 75 let u mužů a 81 rok u žen v roce 1991 znamenalo, že širší rodina se stala běžně třígenerační.

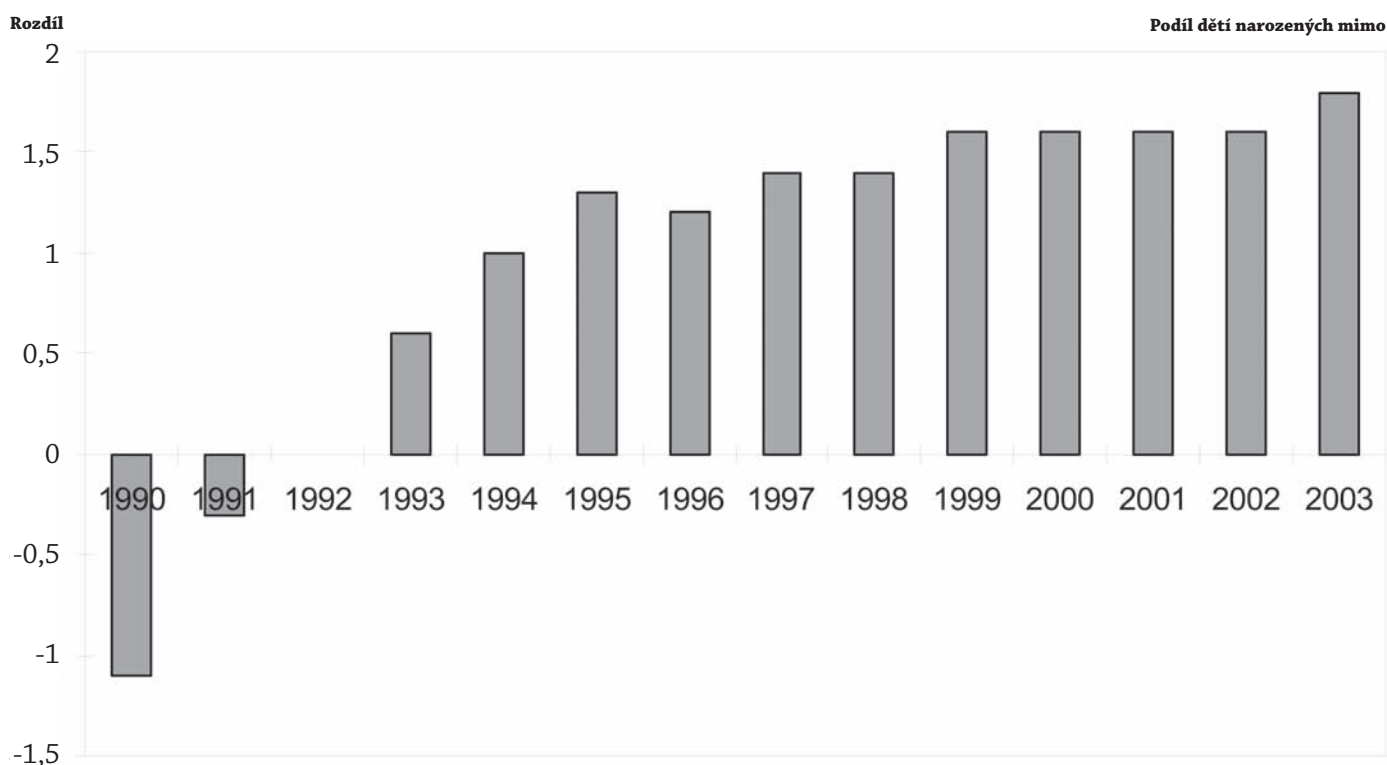
V průběhu 90. let se významně změnila životní podmínky českých rodin a domácností, což se velmi rychle odrazilo i na úrovni takřka všech demografických ukazatelů. Nejprve a nejrazantněji během 90. let ubylo sňatků mladých lidí a intenzita sňatečnosti se snížila zhruba na polovinu. Na místo obvyklých 70 tisíc sňatků ročně klesl jejich roční počet v roce 2003 na 49 tisíc. Intenzita sňatečnosti svobodných mužů se snížila nejvýznamněji ve věku do 25 let, kdy klesla nejméně na třetinu (např. ve věku 23 let, který byl v roce 1989 věkem nejvyšší sňatečnosti, kdy se ženo 187 mužů z 1000 svobodných, se v roce 2002 oženilo pouze 40 mužů; věk nejvyšší sňatečnosti se přesunul do 28. až 29. roku, kdy se z 1000 svobodných ženilo 78). Obdobně se přesunula největší intenzita sňatečnosti svobodných žen z 20 let věku (240 nevěst z 1000 svobodných žen v roce 1989) do věku 25–27 let (97 nevěst z 1000 svobodných žen v roce 2002). U obou pohlaví téměř vymizely sňatky do 20 let (u mužů klesly v roce 2002 již na pouhé 1 %, u žen na 6 %) a stále větší váhu získávají sňatky snoubenců starších než 30 let (v roce 2002 byla v tomto věku už více než třetina svobodných ženichů a více než pětina svobodných nevěst) (Kretschmerová 2004: 157). Průměrný věk při prvním sňatku stoupl do roku 2003 na 30,2 roku u mužů a na 27,7 roku

u žen. Intenzita sňatečnosti rozvedených osob se také snížila, v roce 2003 odpovídala úhrnné sňatečnosti rozvedených hodnota 0,4 (Kretschmerová 2004: 159). Postupně se snižuje homogamie nově uzavíraných sňatků – sňatků oboustranně svobodných snoubenců už je méně než dvě třetiny všech. Z dosavadního vývoje sňatečnosti je patrný jednak obecný odklad sňatků do vyššího věku, jednak u části populace tendence k odmítání manželství vůbec. Za současné úrovně sňatečnosti by v 50 letech věku mohla zůstat trvale svobodná nejméně třetina populace.

V České republice se od konce 80. let rozvádí zhruba 30 tisíc manželství ročně – a to bez ohledu na změny ve věku novomanželů, velikosti rodin a dokonce i změny v legislativě, která v roce 1999 rozvod ztížila. Naopak od roku 2001 je úroveň rozvodovosti vyšší než byla před novelou. V letech 1990 až 2003 se míra rozvodovosti manželství zvýšila z 12,4 % na 14 % a úhrnná rozvodovost (podíl manželství, která by zanikla rozvodem, kdyby intenzita rozvodovosti zůstala stejná jako v roce pozorování) stoupla z 35 % na 48 %. Zajímavé je, že se prodlužuje délka rozváděných manželství – v roce 2003 dosáhla 12 let (Kretschmerová 2004: 159). Bohužel se tak nepotvrdila hypotéza, že starší novomanželé budou odpovědnější a stálejší.

V průběhu 90. let došlo k výraznému poklesu úrovně plodnosti, který ale do značné míry souvisel právě se změnami ve sňatečnosti, neboť zhruba 70 % dětí se u nás stále rodí v manželství. Počet narozených dětí se snížil z necelých 130 tisíc z přelomu 80. a 90. let na 89 tisíc v roce 1999. Od tohoto roku

Graf 2: Rozdíl průměrných věků žen při narození prvního dítěte a při prvním sňatku a podíl dětí narozených mimo manželství

se počty mírně zvyšují (v roce 2004 to bylo 97,7 tisíce dětí). V důsledku tohoto poklesu se úměrně snížila úhrnná plodnost hluboko pod úroveň 2 dětí a od roku 1996 je nižší než 1,2, takže se ČR dostala do pásma tzv. „lowest low fertility“ a po určitou dobu s hodnotu 1,13 dokonce na nejnižší úroveň plodnosti na světě (Rychtaříková J. 2003, s. 41). Viz graf 1.

Tento propad je v souvislosti s rapidním poklesem počtu mladých žen žijících v manželství pochopitelný. Vladimíra Kantorová spočetla, že za předpokladu neměnné věkové struktury podle rodinného stavu žen v reprodukčním věku a měr manželské plodnosti z roku 1990 by se v roce 2000 hypoteticky narodilo o 65 % dětí více (150 tisíc místo necelého 91 tisíce) (Pavlík a kol. 2002: 45). Během 90. let se přesunul věk, v němž ženy nejčastěji rodí děti, z věkové skupiny 20–24 let na 25–29 let: zatímco v roce 1990 byl věkem nejvyšší plodnosti 21. rok (na 1000 žen připadalo 185 narozených dětí, v roce 2003 to ale bylo pouze 42 dětí), v roce 2003 byla zjištěna nejvyšší úroveň plodnosti ve věku 27 let, ale na 1000 žen tohoto věku se v průměru narodilo 1009 dětí. V časování rození dětí se však stále výrazněji začíná projevovat závažná změna: stále větší díl prvních dětí se rodí mimo manželství, v roce 2004 to již bylo 30 %.

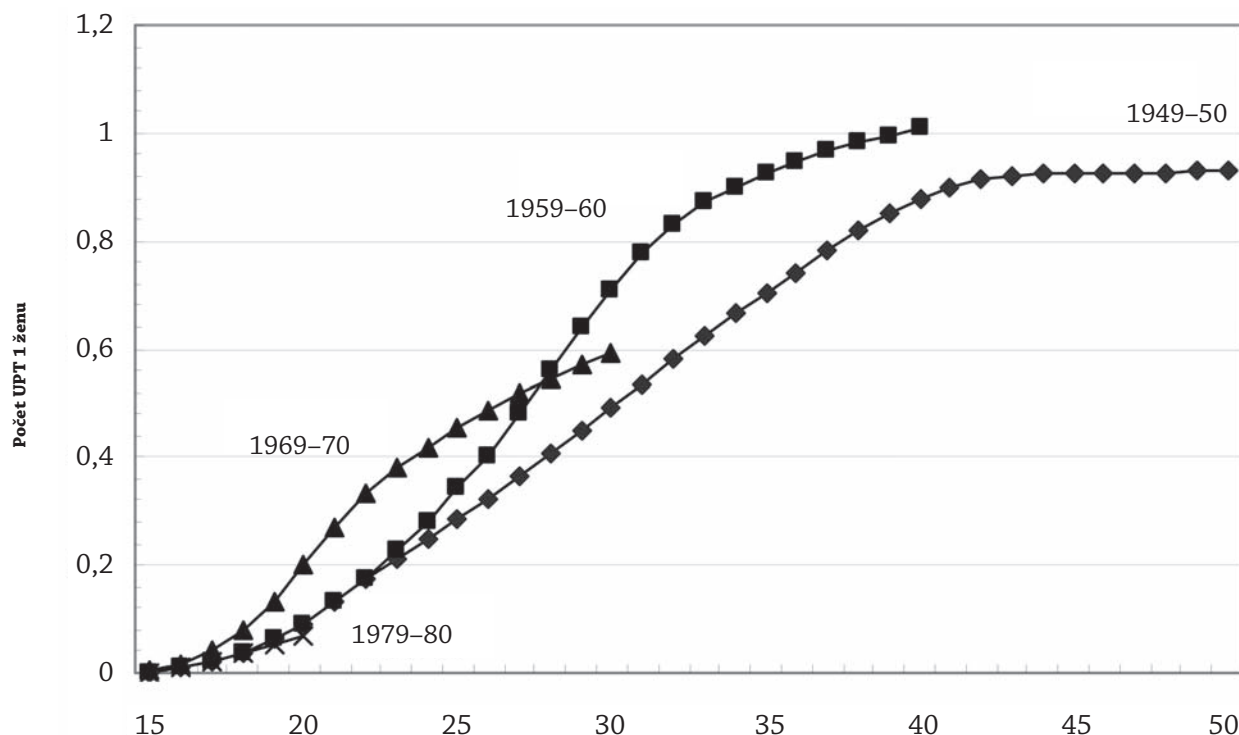
Uvedený trend je patrný zejména u mladých žen – v reálné populaci byl v roce 2003 průměrný věk při narození prvního dítěte u nevdaných žen 24,8 roku, u vdaných žen 26,8 roku. Zároveň došlo u žen k přesunu poměru tabulkového věku při prvním sňatku a průměrného věku při narození prvního dítěte: v roce 1989 se ženy prvně vdávaly v průměru ve věku 21,4 roky a první dítě se jim narodilo v průměru ve věku 22,5 (90 % dětí prvního pořadí se rodilo v manželství). V roce 2000 byl ale průměrný věk při sňatku 26,5 roků a při narození prvního dítěte 24,9

let (v manželství se rodilo už jen 69 % prvních dětí). Přitom se prodloužila průměrná doba mezi sňatkem a narozením prvního dítěte v manželství. Protože první sňatky dnes uzavírají snoubenci často po kratší či delší době partnerského života (v některých případech až po narození prvního dítěte), je část dětí narozených v manželství v prvním pořadí vlastně dětmi druhého pořadí (což se projevuje právě prodloužením doby mezi sňatkem a narozením prvního manželského dítěte). Lze odhadnout, že vzhledem k přetrvávajícímu zhruba tříletému rozdílu věku novomanželů v protogamních manželstvích se dnes stávají otci mladí muži zhruba ve 28–30 letech (předpokládáme-li, že většina žen se provdá za otce svého dítěte). Viz graf 2.

Vzhledem k nízké úrovni sňatečnosti i realizované plodnosti a zároveň výraznému poklesu umělé potratovosti lze důvodně předpokládat, že se zásadně změnil vztah populace k používání moderní antikoncepce. V roce 2004 již bylo registrováno pouze 27,6 tisíce umělých přerušení těhotenství (tj. od roku 1988 pokles o 74 %). Viz graf 3.

Od druhé poloviny 80. let se podařilo obrátit vývoj v úmrtnostních poměrech a střední délka života se prodlužuje zhruba o čtvrt roku každý kalendářní rok, více u mužů než u žen. Normální délka života je dnes 82 let u mužů a 84 let u žen, střední délka života při narození dosahuje u mužů 72 roky, u žen 78,5 roků. Velmi příznivý byl vývoj v první polovině 90. let, což zřejmě souviselo s rychlou aplikací nových lékařských postupů převzatých z vyspělejších částí světa a se změnou životního stylu části populace (především vhodnější skladby stravy). Tyto rezervy ale byly rychle vyčerpány a v posledních letech již úroveň úmrtnosti více méně stagnuje. Přesto se za 15 let prodloužila naděje dožití při narození o čtyři roky u mužů (o pět let u šedesátníků)

Graf 3: Úhrnná umělá potratovost, ČR

a o tři roky u žen (o necelé dva roky u šedesátnic). Kojenecká úroveň z roku 2004 ve výši 3,7 patří k nejnižším v Evropě.

V důsledku společného působení všech těchto faktorů dochází ke změnám ve skladbě rodin a domácností ve směru zvyšování jejich počtu za souběžného poklesu jejich průměrné velikosti a také s ohledem na jejich strukturu.

Předně se rapidně zvyšuje podíl domácností jednotlivců – a to ve všech věkových skupinách, nejvíce ale v mladém věku. Zatímco dříve bylo zvykem, že mladí lidé odcházeli z rodiny svých rodičů po dosažení dospělosti před sňatkem jen výjimečně, nyní se jejich podíl zvyšuje. Část z těch, kteří odešli z domova svých rodičů, žije ale v neformálních svazcích, část žije jednotlivě (i v České republice se začíná vytvářet typ LAT „living apart together“). Nižší úroveň sňatečnosti rozvedených se v nárůstu domácností jednotlivců projevila také – zejména ve skupině rozvedených ve středním věku, častěji mužů než žen (velká část rozvedených žen v tomto věku se stará o děti). Naopak mírně poklesla intenzita tvorby domácností ovdovělých, neboť ve středním a vyšším věku se zlepšily úmrtnostní poměry nejvíce. Zároveň se snížil podíl domácností rodinných, především rodin s dětmi. Pokles byl nejvýznamnější u mladších lidí do třiceti let věku. I přes aktivity některých se po rozvodu zpravidla starají o děti matky, takže v čele neúplných rodin dále zůstávají ženy (Bartoňová 2005: 5 a další).

V rodinách ubývá sice v průměru dětí, přesto je dále převládajícím typem dvoudětná rodina (vysoký podíl rodin s jedním dítětem zachycený při sčítání je dán tím, že v části rodin je sečteno první dítě, ale řada rodin s narozením druhého dítěte reálně počítá nebo si pořídí druhé dítě po odchodu prvního dítěte z domova). Největší úbytek ve srovnání se situací v předchozích letech zaznamenaly rodiny

s počtem dětí větším než dvě. Počet dětí se dále významně snižuje v rodinách, kde má žena vyšší vzdělání.

Demografický vývoj České republiky v závěru 20. století naznačuje v podstatě dvě tendence. Za prvé je pro něj příznačné, že demografický model, který se vytvořil v 50. letech, po pádu socialismu, během několika let zcela odezněl (i když se ve strukturách obyvatelstva bude projevovat ještě po dlouhou dobu), a v demografickém chování je patrná tendence k „návratu“ k situaci předchozí. Za druhé je v tomto vývoji zřejmě opětovně postupné „přičleňování se“ ke způsobu reprodukce ve vyspělých evropských zemích, k nimž se ČR v době předválečné blížila nejvíce, a to včetně nových aspektů reprodukčního chování (odklad sňatků souběžně s růstem nesezdaných soužití, vzestup rozvodovosti, posun rození dětí do vyššího věku souběžně s růstem rození dětí mimo manželství, nízká úroveň potratovosti, prodlužující se délka života). Obojí plně odpovídá úzké vazbě demografického chování na vnější prostředí. Současné evropské a v tom i české populační klima je z větší části odrazem podmínek vytvářených hospodářskou situací stejně jako širšího společenského vývoje se stále významnějším vlivem liberalismu a individualismu. Viz tabulku 2.

Literatura

- Bartoňová, D. 2005. „Vývoj cenových domácností v České republice v poslední třetině 20. století“. *Demografie* 47, č. 1, s. 1–12.
- Fialová, L., Horská P., Kučera, M. 1995. *Současné a perspektivní proměny rodiny, manželství a rodičovství*. START Nadace pro výzkum sociální transformace.
- Rychtaříková J. 2003. Diferenční plodnost v České republice podle rodinného stavu a vzdělání v kohortní perspektivě. Pp. 41–83 in Hamplová D., Rychtaříková J., Pikálková

Tabulka 2: Vybrané charakteristiky populačního vývoje obyvatelstva ČR v závěru 20. století

Ukazatel		1930	1950	1970	1991	2001	2003
Průměrný věk při prvním sňatku (z dat sčítání)	muži	27,6	26,1	24,4	25,1	28,3	30,2*
	ženy	25,9	21,8	21,1	21,8	25,8	27,2*
Podíl osob, které vstoupí alespoň jednou do manželství do 30 let věku (z dat sčítání)	muži	74	82	88	82	70	63*
	ženy	77	77	94	93	86	47*
Podíl osob, které vstoupí alespoň jednou do manželství do 50 let věku (z dat sčítání)	muži	94	95	95	94	92	62*
	ženy	92	90	95	97	97	69*
Úhrnná plodnost		2,15	2,83	1,93	1,86	1,15	1,18
Průměrný věk ženy při narození prvního dítěte (reálná populace)	mimo manželství	22,7	22,8	20,9	21,9	24,3	24,8
	v manželství	25,2	23,8	22,4	22,4	26,3	26,8
Ze 100 dětí narozených v prvním pořadí se narodilo v manželství		79,2	91,2	93,9	89,1	69,1	64,6
Doba uplynulá od sňatku do narození prvního dítěte		1,46	1,42	1,32	1,16	1,89	2,00
Střední délka života při narození	muži	53,7**	62,1***	66,1	68,2	72,1	72,0
	ženy	57,5**	67,0***	73,0	75,7	78,4	78,5
Střední délka života v 60 letech	muži	14,4**	15,0***	14,1	15,2	17,3	17,3**
	ženy	15,6**	16,9***	18,0	19,7	21,2	21,2**

* tabulky sňatečnosti (Kretschmerová 2004: 157)

** 1929–1932

*** 1949–1951

vá S. *České ženy. Vzdělání, partnerství, reprodukce*. Praha: Sociologický ústav AV ČR 2003, s.

Kretschmerová, T. 2004. „Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2003“. *Demografie* 46, č. 3, s. 153–165.

Kučera, M. 1994. *Populace české republiky 1918–1991*. Acta demographica XII. ČDS, Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Pavlík Z., Kučera M. (eds.) 2002. *Populační vývoj České republiky 1990–2002*. Praha: Katedra demografie a geodemografie přírodovědecké fakulty UK.

Rychtaříková J. 2003. „Generační plodnost v České republice na základě sčítání 2001“. *Demografie* 45, č. 4, s. 255 až 262.

Vereš, P. 1991. „Několik úvah o současném a budoucím vývoji“. *Demografie* 33, č. 2, s. 97–105.

Poznámky

1 Zpracováno v rámci řešení Výzkumného záměru MSM 0021620831.

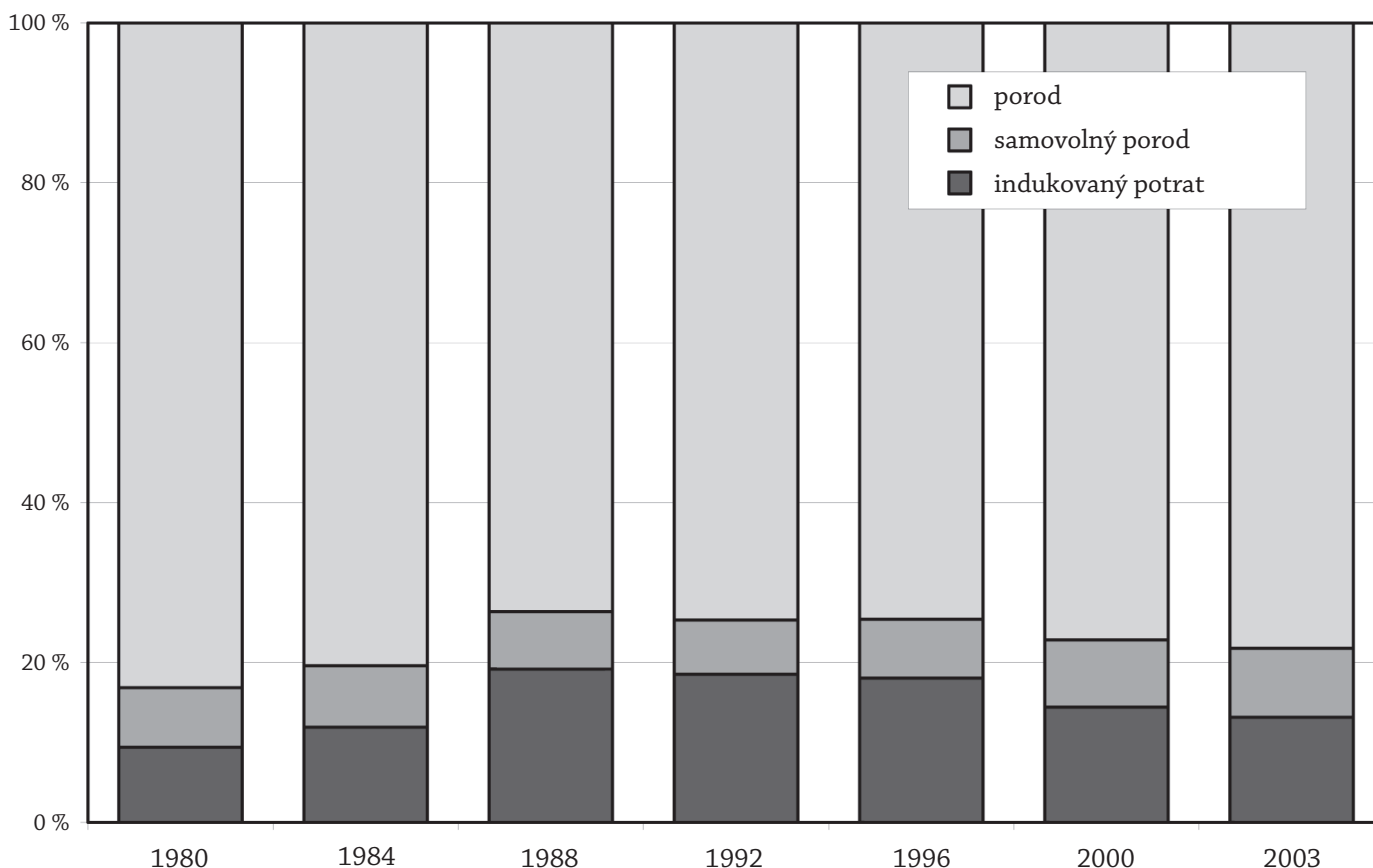
2 Zde i dále publikovaná data jsou založena na datech demografické statistiky nebo vycházejí z výsledků sčítání. Kde je tomu jinak, je pramen uveden.

Ludmila Fialová působí od roku 1997 jako odborná asistentka na katedře demografie a geodemografie

POTRATOVOST BEZDĚTNÝCH ŽEN¹ / Petra Šalamounová, Gabriela Šamanová

Po celé období socialismu byla pro Českou republiku charakteristická vysoká úroveň potratovosti. Většina žen používala umělé přerušování těhotenství jako antikoncepci ex-post. Charakteristické pro české ženy bylo, že první těhotenství, zpravidla v nízkém věku ženy, vedlo k uzavření sňatku a narození manželského dítěte; do krátké doby (nejčastěji tři roky) následovalo narození sourozence, a tím byly převáž-

ně naplněny reprodukční cíle páru. Následující těhotenství byla obvykle řešena vyvolaným potratem. Na vysoké míře indukované potratovosti se tak podílely především vdané matky dvou dětí, nejčastěji ve věku 25–35 let. Vzhledem k tomu, že od devadesátých let začalo docházet k výrazným změnám demografického chování populace, vyvstává otázka, jestli s prudkým poklesem počtu interrupcí dochází i ke

Graf 1: Struktura způsobu ukončení těhotenství bezdětných žen

Zdroj: Pohyb obyvatelstva 1980 až 2003.

změně struktury potratovosti. Naše stať je zaměřena konkrétně na potratovost bezdětných žen. Tyto ženy se do začátku devadesátých let podílely na celkové potratovosti jen malým dílem. První otázkou je, nakolik je neplánované těhotenství pro dnešní ženy, které dosud nezaložily rodinu, skutečně nežádoucí, a nakolik se tak odlišují od vrstevnic z osmdesátých let. Druhým předpokladem je, že se zpřístupněním moderní antikoncepce by se těžiště indukované potratovosti mělo posouvat stále více do extrémních věků. V případě nežádoucího těhotenství mladých dívek může hrát velkou roli sexuální nezkušenost mladých párů. U starších žen pak není používání hormonálních prostředků vzhledem k zvýšeným rizikům lékařskou obcí doporučováno.

V České republice je možné zjišťovat informace o potratovosti ze dvou zdrojů. Prvním je publikace Pohyb obyvatelstva, kterou vydává každoročně Český statistický úřad. Tato data jsou tříděna za všechny obyvatele s trvalým pobytem v České republice. Druhým zdrojem dat jsou ročenky Ústavu zdravotnických informací a statistiky ČR. V tomto případě jsou informace tříděny zvláště pro „tuzemky“ (ženy s českým občanstvím) a pro ženy s cizí státní příslušností. V našem příspěvku pracujeme pouze s daty ČSÚ.

Potraty se zpravidla dělí do tří skupin. První jsou potraty samovolné, které nejsou ovlivňovány vůlí matky. Druhá kategorie jsou umělá přerušení těhotenství. Ta bývají ještě členěna na miniinterrupce a ostatní legální umělá přerušení těhotenství. V případě interrupcí by bylo velmi zajímavé srovnávat ty, které byly provedeny ze zdravotních důvodů.

Vzhledem k tomu, že v případě zdravotních důvodů nemusí žadatelka platit poplatek, mohou být údaje velmi zkreslené. Po zavedení poplatku v roce 1993 tak došlo mezi dvěma lety ke zdvojnásobení podílu interrupcí ze zdravotních důvodů, z 11 % na 23 % (Populační vývoj České republiky 1990–2002, 2002). Třetí skupina bývá obecně označována jako „ostatní“. Od roku 1992 sem patří ukončení mimoděložního těhotenství (v letech 1987–1991 byla mimoděložní těhotenství zahrnuta do umělých přerušení těhotenství). Posledně jmenovaná skupina je velmi málo početná a tyto úkony lze považovat spíše za operaci než potrat v pravém slova smyslu. Proto se jim v článku nevěnujeme.

V České republice byla umělá přerušení těhotenství zlegalizována zákonem č. 68/1957 Sb. Od této doby byly v průběhu času uvolňovány a zpříšňovány podmínky, za jakých žena může interrupci podstoupit. K úplnému zákazu však ve sledovaném období nedošlo. Od roku 1986 byly zrušeny potratové komise a umělé přerušení těhotenství se stalo dostupné na žádost ženy. V této době také dosahovala úroveň potratovosti v české společnosti svého maxima. Pro popis dat v naší stati jsme zvolily roky 1980, 1984 (v těchto letech ještě fungovaly potratové komise), 1988 (rok s maximálními hodnotami potratovosti), 1992 (počátek nového společenského systému), dále roky 1996, 2000 a 2003 (poslední dostupné údaje).

Podíl bezdětných žen na celkové potratovosti od osmdesátých let plynule roste, a to především v případě umělých přerušení těhotenství. Ještě začátkem osmdesátých let byla jen jedna z deseti žen, které podstoupily interrupci, bezdět-

ná. Podle posledních dat je to již každá čtvrtá žena. Zatímco celkové počty umělých přerušení těhotenství v první polovině devadesátých let začaly prudce klesat, pokud uvažujeme jen ženy, které se dosud nestaly matkami, je pokles méně výrazný a od začátku nového tisíciletí již není patrný vůbec. Tento rozdíl je zřejmý i v relativních údajích. Počty všech interrupcí se snížily za posledních 15 let na čtvrtinu, ale umělá přerušení těhotenství bezdětných žen klesla za stejný časový úsek jen na polovinu.

V případě samovolných potratů dochází rovněž k nárůstu podílu bezdětných žen na celkové úrovni samovolné potratovosti, ale méně výraznému než v případě interrupcí. V současné době se již téměř polovina samovolných abortů týká žen, které neprodily ani jednoho potomka. Nárůst v tomto případě může být způsobován zejména odkládáním mateřství do vyššího věku. S rostoucím věkem se riziko samovolného potratu zvyšuje. Dalšími negativními faktory může být i stres a stav životního prostředí. Viz tabulku 1.

Dalším ukazatelem, který jsme použili k ilustraci vývoje potratovosti bezdětných žen, je počet potratů (interrupcí a samovolných) na 100 narozených dětí prvního pořadí. Index samovolné potratovosti po celé sledované období nepatrně roste, z důvodů nastiněných v předchozím odstavci. Nejvíce interrupcí bezdětných žen na sto narozených dětí prvního pořadí bylo zaznamenáno na konci osmdesátých let. Od té doby tento ukazatel klesá, ale ještě v roce 2003 byly hodnoty vyšší než počátkem sledovaného období (17 interrupcí na 100 narozených). Ještě přehlednější ukazatel je struktura všech těhotenství podle způsobu ukončení – těhotenství může být ukončeno porodem, interrupcí, nebo samovolným potratem (ostatní formy potratu jsou velmi málo zastoupeny a proto je zvláště neuvádíme). Tento ukazatel jsme použily i odděleně pro ženy vdané a nevdané. Z grafu 1 je dobře patrné, že největší podíl žen, které před těhotenstvím neměly žádné děti, se rozhodl pro vyvolaný potrat na přelomu osmdesátých a devadesátých let. Nyní stále více bezdětných žen volí porod dítěte, ale i na tomto ukazateli je vidět, že ještě v roce 2003 nebyl stav snížen na úroveň z počátku osmdesátých let. Se zrušením potratových komisí vzrostl podíl bezdětných vdaných žen, které ukončily těhotenství interrupcí – zhruba 2 ženy z deseti. Naopak těhotenství nevdaných žen stále častěji končí narozením potomka, jen zhruba 25 % zvolí umělé přerušení těhotenství. Důvodem tohoto poklesu je, že v poslední dekádě 20. století začal prudce růst počet žen, které jsou v době porodu neprovdané. Dříve tedy těhotné ženy, které se rozhodly pro narození potomka, vstoupily do manželství ještě před narozením dítěte, a rodily tudíž jako vdané. Viz graf 1.

Podle věkových skupin byla po celé sledované období tříděna jen umělá přerušení těhotenství. O změnách podle věku v případě samovolných potratů nelze hovořit. Indukované potraty na 100 narozených dětí prvního pořadí v nejmladších věkových skupinách do 25 let trvale rostou. Zatímco v roce 1980 bylo ženám ve věku 20–24 let provedeno jen 7 potratů na 100 porodů prvorozených dětí, poslední údaj je již přes 20 interrupcí na 100 narozených prvního pořadí. V případě starších věků dosahoval index potratovos-

ti bezdětných žen svých maxim na přelomu osmdesátých a devadesátých let a od té doby dochází k trvalému poklesu. I u žen ve věku 40–44 let, které dosud neprodily potomka, je pravděpodobnost interrupce v případě těhotenství menší než mezi dívkami ve věku 20–24 let. Hlavním důvodem této změny je patrně fakt, že mateřství v pozdním věku se stává společností stále přijatelnější. Dalším důvodem může být ale také to, že se dříve většina žen snažila založit rodinu v nižším věku, a tak bezdětné zůstávaly zejména ty, co měly různé zdravotní problémy související s reprodukcí, a vyvolání potratu mohlo být zapříčiněno v těchto případech zdravotními komplikacemi. Bohužel, jak již bylo zmíněno v úvodu, informace o interrupcích ze zdravotních důvodů jsou velmi zkreslené, a tudíž jsme se jimi ani nezabývaly (kromě toho se dají zjistit jen z dat publikovaných Ústavem zdravotnických informací a statistiky ČR, které se metodologicky odlišují od námi používaných dat).

I v případě srovnání indukované potratovosti jsme použili ukazatel, který znázorňuje, jaký podíl počatých těhotenství skončil porodem a jaký podíl vyvolaným potratem. Vzhledem k tomu, že údaje za jiné druhy ukončení těhotenství podle věku nejsou dostupné, použily jsme do jmenovatele jen součet dvou zmíněných způsobů ukončení těhotenství. Nejvíce těhotenství bezdětných žen skončí umělým přerušením těhotenství v nejmladší věkové skupině, 15–19 let, v tomto případě je to každé druhé počaté dítě. V osmdesátých letech byla maxima indexů potratovosti v nejstarších věkových skupinách, u žen 35letých a starších. Během posledních dvou dekád dvacátého století došlo také k přesunu minimálních hodnot. Zatímco na počátku sledovaného období to byly především bezdětné ženy v rozmezí 20–29 let, kdo upřednostňoval ukončit těhotenství narozením prvního potomka, nyní jsou to častěji ženy ve věku 25–34 let (s minimem ve věkové skupině 30–34 let, vyvolaným potratem skončí těhotenství jen šesti bezdětných žen ze sta). V případě provdaných žen došlo v posledních dvaceti letech k nárůstu indexu potratovosti bezdětných žen jen v nejmladších věkových kategoriích, v ostatních případech dochází od počátku devadesátých let k trvalému poklesu. U bezdětných žen, které se nikdy nevdaly, nebo se rozvedly či ovdověly, klesá od osmdesátých let podíl těhotenství ukončených interrupcí ve všech věkových skupinách. Nejčastěji končí těhotenství neprovdané ženy narozením prvního potomka ve věkové kategorii 30–34 let. Viz tabulku 2.

Další ukazatel, kterým se dají měřit změny v indukované potratovosti, je průměrný věk bezdětné ženy při interrupci. Během vybrané etapy se průměrný věk bezdětné ženy při interrupci zvýšil o jeden rok (z 21,8 let na 22,8 let). Křivka ale neměla tvar lineárního nárůstu. Během osmdesátých let se průměrný věk žen bez dětí při první interrupci lehce snižoval a minima dosáhl v roce 1992 (20,6 let) a teprve od této doby průměrný věk roste. Průběh změn průměrného věku ženy při narození prvního dítěte byl velmi podobný jako v případě potratovosti, jen nárůst v devadesátých letech byl výraznější. Průměrný věk matky při prvním porodu se navýšil za sledované dvě dekády téměř o tři a půl roku (z 22,7 let na 26,1), minimum v roce 1992 bylo 22,2 let.

Tabulka 1: Počet potratů bezdětných žen podle druhu na sto narozených dětí prvního pořadí

	1980	1984	1988	1992	1996	2000	2003
celkem potratů na 100 narozených	20,3	24,4	35,9	34,7	35,4	30,9	29,0
samovolných potratů na 100 narozených	9,0	9,6	9,8	9,1	9,9	10,9	11,0
indukovaných potratů na 100 narozených	11,3	14,8	26,0	24,8	24,2	18,7	16,8

Zdroj: Pohyb obyvatelstva 1980 až 2003.

Velký rozdíl v úrovni indukované potratovosti žen s dětmi a těch bez dětí byl i v pořadí interrupce, kterou žena podstoupila. Tento údaj je dostupný až od roku 1992, takže není možné zanalyzovat celé sledované období. Během jedenácti let, které umožňují srovnání, však nedošlo prakticky k žádným změnám. Bezdětné ženy nejčastěji ukončily potratem své první těhotenství. Jen zhruba 15 % bezdětných žen podstoupilo potrat opakovaně (dvakrát či vícekrát). Bezdětné ženy žijící v manželství absolvovaly opakovaný potrat častěji než ženy neprovdané (v roce 2003 to bylo zhruba 20 %). Ženy, které mají již alespoň jedno dítě, ve více než v polovině případů podstupují druhou a další interrupci. V případě žen s dětmi jsou to hlavně ženy nemající manžela, kdo absoluuje tento zákrok opakovaně – více než šest žen z deseti. Česká společnost zaujímá k umělým přerušením těhotenství dlouhodobě tolerantní postoj. Například ve výzkumech Institutu pro výzkum veřejného mínění a později Centra pro výzkum veřejného mínění neklesla podpora názoru, že „žena má právo rozhodnout se, zda má být provedeno umělé přerušení jejího těhotenství“ od roku 1990 pod šedesát procentních bodů.² Z výzkumu ISSP provedeného v roce 2002 vyplývá, že důležitou roli v rozhodování se respondentů o tom, zda by mělo být umělé přerušení těhotenství povoleno či zakázáno, hraje důvod, kvůli kterému chce žena zákrok podstoupit. Naprosto jednoznačně ve prospěch povolení interrupce se dotázaní vyjadřovali při posuzování situace, při níž by hrozilo vážné poškození plodu, bylo by vážně ohroženo zdraví matky, nebo by k otěhotnění došlo následkem znásilnění. Přesto, že u dalších důvodů byly reakce rozporuplnější (značná část dotázaných se buď nedokázala k otázce vyjádřit a uvedla odpověď „neumím posoudit“, nebo neodpověděla vůbec), podporu povolení interrupcí vyslovily ve všech případech vždy alespoň dvě třetiny dotázaných (viz tabulku 3). V souvislosti se zaměřením příspěvku nás zajímalo, zda se postoj k povolení a zákazu umělých přerušení těhotenství liší podle toho, jestli dotázaní mají či nemají děti. Statisticky významný vliv této skutečnosti nebyl prokázán ani v šetření CVVM (IVVM) ani ve výzkumu ISSP. Viz tabulku 3.

V loňském roce byla do výzkumu CVVM zařazena otázka, jejímž cílem nebylo zjistit, jaké zaujímají respondenti postoje k zákazu či povolení umělých přerušení těhotenství, ale jak by se žena rozhodla v případě otěhotnění. Respondenti muži odpovídali na otázku, co by v takovém případě doporučili své partnerce. Dotázaní měli na výběr z několika variant odpovědí (viz tabulku 4). V souvislosti s naším tématem potratovosti nás zajímala především situace neplánovaného otěhotnění. V dalších analýzách budeme tedy brát zřetel pouze na první a druhou možnost odpovědi. Porod dítěte

a následně svěřeni do péče někomu jinému je sice také řešení situace neplánovaného otěhotnění, počet respondentů, který uvedl tuto odpověď, je však velmi malý, a tudíž nevhodný k podrobnějším analýzám. V dalším textu se nebudeme zabývat ani oslovenými, kteří nebyli rozhodnuti, nebo uvedli, že se jich tato problematika netýká. Viz tabulku 4.

Z 210 mužů, pro něž by bylo těhotenství jejich partnerky nečekanou událostí, by se pro umělé přerušení těhotenství rozhodlo necelých 45 %. Většina, tedy 55 % mužů, by volila narození neplánovaného dítěte. Mezi 194 ženami, které dítě zatím neplánovaly, by se pro porod dítěte rozhodla také většina dotázaných (61 %). Potrat by byl východiskem z této situace pro 39 % respondentek. Odpovědi se výrazně lišily podle věku dotázaných. Neplánované dítě by si ponechali častěji ve srovnání s ostatními věkovými kategoriemi ženy ve věku 20–29 let a muži ve věku 20–44 let. Pětačtyřicetiletí a starší muži by nejčastěji doporučili své partnerce umělé přerušení těhotenství. Zajímavé je, že tento sociodemografický znak diferencoval odpovědi dotázaných jako jediný.

Přestože z údajů Českého statistického úřadu můžeme zjistit, které ženy řeší svou situaci umělým přerušením těhotenství nejčastěji, sociologická data tohoto výzkumu závislost na počtu již narozených dětí, vzdělání ani dalších sociodemografických charakteristikách neprokázala. Situace, kdy je respondentům předložen hypotetický problém, do něhož se mají vžít a vyjádřit se k němu, se od reálného rozhodování zřejmě velmi liší. Stručně pojatý sociologický výzkum nemůže postihnout všechny faktory, které takové závažné rozhodování ve skutečně nastalé situaci ovlivňují.

Literatura:

Populační vývoj České republiky 1990–2002. 2002. Praha: Přírodovědecká fakulta UK.

Poznámky

1 Tento článek vznikl v rámci grantu „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v české společnosti“ podpořeného Grantovou agenturou AV ČR (reg. č.: KJB7028402), jehož řešitelkou je Mgr. H. Hašková a spoluřešitelkou PhDr. L. Zamykalová.

2 Před rokem 1990 nebyla tato otázka zařazena do pravidelných šetření IVVM (CVVM).

Petra Šalamounová a Gabriela Šamanová vystudovaly demografii na Přírodovědecké fakultě UK a nyní zde pokračují v doktorském studiu. Obě pracují v Sociologickém ústavu od roku 2001. Zaměřují se na demografické analýzy a na výzkum rodinného chování.

Tabulka 2: Podíl těhotenství, které byly ukončeny interrupcí, podle věkových skupin

	1980	1984	1988	1992	1996	2000	2003
15-19	17,4	21,9	31,9	31,4	36,7	39,6	41,5
20-24	6,8	8,6	15,3	13,8	15,7	16,2	18,2
25-29	7,7	7,7	13,9	10,8	10,4	7,4	7,1
30-34	11,4	12,3	19,6	15,0	14,1	8,8	6,0
35-39	22,6	23,6	32,8	25,9	19,7	14,9	13,8
40-44	41,4	49,6	52,9	52,0	40,7	21,1	16,1

Zdroj: Pohyb obyvatelstva 1980 až 2003.

Tabulka 3: Postoje k povolení (či zákazu) umělého přerušení těhotenství za různých okolností

	má být povoleno	má být zakázáno	N
Vysoká pravděpodobnost vážného poškození plodu	95	5	1465
Žena je vdaná a nechce už žádné další děti	76	24	1333
Těhotenstvím je vážně ohroženo zdraví matky	95	5	1492
Rodina má nízký příjem a nemůže si dítě dovolit	72	28	1268
Žena otěhotněla důsledkem znásilnění	95	5	1473
Žena není vdaná a nechce si vzít otce dítěte	64	36	1306
Žena je příliš mladá	77	23	1323
Žena si to z nějakého důvodu přeje	71	29	1278

Znění otázky: Těhotná žena může čelit různým životním situacím, v nichž má rozhodnout o tom, jestli si ponechá dítě. Myslíte si, že za jmenovaných okolností má být ženě zákonem povoleno nebo zakázáno podstoupit potrat?

Zdroj: výzkum ISSP 2002.

Tabulka 4: Preferované řešení v případě otěhotnění (v %)

	muž	žena
porod, i když dítě nyní neplánuji	33,9	41,5
umělé přerušení těhotenství	27,5	26,8
porod, dítě si přeji	10,2	10,2
porod, ale chci svěřit dítě do péče někomu jinému z rodiny	0,6	1,4
porod, ale chci svěřit dítě do péče někomu jinému mimo rodinu	0	0
netýká se mě	14,9	8,1
nevím	12,9	12,0

Znění otázky: I v případě používání moderní antikoncepce může dojít k neplánovanému otěhotnění. Pokud byste v současné době zjistil, že je Vaše partnerka těhotná, doporučil byste jí (I v případě používání moderní antikoncepce může dojít k neplánovanému otěhotnění. Pokud byste v současné době zjistila, že jste těhotná, rozhodla byste se pro) porod, i když dítě nyní neplánujete, umělé přerušení těhotenství, porod, dítě si přejete, porod, ale chcete svěřit dítě do péče někomu jinému z rodiny, porod, ale chcete svěřit dítě do péče někomu jinému mimo rodinu.

Zdroj: CVVM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-04.

JINÉ MATEŘSTVÍ / Klára Janoušková, Lukáš Sedláček

V posledním čísle bulletinu *Gender, rovné příležitosti, výzkum* se čtenáři měli možnost seznámit s hlavními zjištěními výzkumu *Pečující otcové*¹. Přestože byl výzkum primárně zaměřen na otce, kteří zůstávají na rodičovské dovolené, z logiky věci se významně dotkl i jejich partnerek². Poodkryl tedy alespoň částečně vnímání žen, které v raném věku dítěte vystoupily ze své primární pečovatelské role, aby se realizovaly mimo domov, v tradičně mužské roli živitele rodiny. Výzkum byl realizován kvalitativní výzkumnou metodou nestrukturovaných rozhovorů a panelových diskusí s pěti páry, které se rozhodly delegovat primární pečovatelskou roli na otce. Tato část výzkumu se stala prvním krokem dlouhodobého výzkumného záměru alternativních forem mateřství, který se realizuje na Fakultě sociálních studií v Brně jako dílčí projekt v rámci Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti³.

V limitovaném prostoru článku se pokusíme představit alespoň některé z výsledků dosavadního výzkumu. Těmi významnými jsou dle našeho názoru percepce mateřské dovolené z pohledu matek, reakce okolí na alternativní rodičovskou strategii a konečně odraz výstupu z primární pečovatelské role v identitě žen.

Reflexe mateřské dovolené

Komunikační partnerky se při popisu mateřské dovolené značně vymezují vůči jisté mytizaci tohoto životního období⁴. Z jejich srovnání vycházela pozice toho z rodičů, kdo je s dětmi doma, za jednoznačně horší a nevýhodnější. Tématem, které se objevovalo ve všech rozhovorech, byla jasně reflektovaná ztráta nezávislosti, kterou matky pociťovaly v důsledku narození dítěte a kterou naopak znovunabýly nástupem zpět do zaměstnání a odpoutáním se od dítěte. „...*zaplatpánbůh, že jsem vypadla na šest hodin z domu (smích), zcela upřímně. Jako takhle, v tomto směru je to samozřejmě psychické velké občerstvení*“. Návrat do práce a převedení péče na jinou osobu je spojen s příjemnými pocity osobní svobody, nikoliv s pocity viny či frustrace, že nemohou trávit více času s dětmi. Dokonce čas, který trávily v práci, považují za občerstvení či oddech. Při srovnání s péčí o děti je práce v zaměstnání zajímavější a ne tolik vysilující. Dalším výraznějším momentem bylo připuštění si pocitu nudy a nedostatku sociálních kontaktů. „*Jo, jako těšila jsem se do práce, protože už jsem se doma nudila. Já jsem takový akční člověk, že potřebuju pořád něco dělat, aby za mnou bylo takhle něco vidět, takže jsem se těšila.*“ „...*Vážím si toho, že mám třeba denně tu hodinu na oběd a že si můžu sednout a bavit se s normálníma lidma.*“

Z výše patrných výpovědí je signifikantní hodnocení situace z pohledu vlastních potřeb matky, nikoliv primárně potřeb dětí, což je v době posedlosti správnou socializací, jak o ní mluví Jenkins (1998), velmi neobvyklé. Přestože ženská role bývá spojována s obětováním vlastní svobody ve prospěch dětí (Badinter 1998, Rose 1999), u zpovídáných žen

tato oběť rozhodně nebyla samozřejmostí a zdá se, že příznání si této touhy po svobodě (či spíše touha vyhnout se ne-svobodě) je základním předpokladem pro to, aby ženy začaly uvažovat o výměně rolí. Zároveň je toto příznání důkazem o vystoupení či překročení hranic tradičně femininní role. Ženy nehodnotily situaci pouze z hlediska toho, co je dobré pro dítě, ale připisovaly velkou důležitost tomu, zda situace vyhovuje také jim. Protože zhodnotily, že jim nevyhovuje, byly ochotny toto změnit i za cenu vzdání se privilegia mateřské role. Revolučnost tohoto přístupu je především v uvědomování si rozporu vlastních potřeb s potřebami dítěte.

„*Říkám, nejdřív musí přežít rodiče, aby přežily děti. A to já prostě tak jsem cítila, že já nevím, jestli bych ty tři roky se třema dětma, protože je to, je to opravdu o tom, jak bych to přežila já a bylo by to strašné a opravdu by to bylo strašné bez pomoci, jo... Já prostě nemám žádné osobní volno a pokud bych neměla práci, tak bych asi měla pocit, že jsem umřela, opravdu.*“

V souvislosti s mateřskou dovolenou matky také reflektovaly její nízký status ve společnosti. Sheila Kitzinger hovoří o tom, že západní kultura se stala anti-mateřskou, což se projevuje tím, že o děti musí být pečováno více či méně neviditelně, že je žena často izolována od kontaktů s jinými lidmi. Říká, že „když se žena změní v matku, je náhle považována za něco míň, ne víc. Muži a jiné ženy, které matkami nejsou, mají tendenci ji brát jako méně dovednou a se sníženými schopnostmi a intelektuální kapacitou (Kitzinger 1993: 7). Obdobně argumentují také Hochschild a Machung (1990), když říkají, že dnešní společnost znevažuje práci v domácnosti a má tendenci hodnotit ženy až jako podřadné, protože dělají podřadnou práci. Jedna z matek tak podrážděně reagovala na výrok svého partnera (toho času na RD), který tvrdil, že si s matkami na mateřské dovolené nemá co říci „*No dovol, jako že já bych měla!*““

Reakce okolí

Vzhledem k atypičnosti rodinného uspořádání matky reflektovaly reakce okolí, které bylo přímou ozvěnou neobvyklé situace. V reakcích okolí lze rozlišit dvě výrazné roviny. Tou první jsou negativní reakce, to druhou „ignorující“ reakce.

Signifikantní bylo, že negativní reakce se ženám dostalo především od matek, které byly právě na mateřské dovolené. Participantky v panelové diskuzi označily tento postoj za závist, čímž zároveň potvrzují, že jsou si vědomy své pozice toho, komu je možno něco závidět: jsou ty, které si uměly zařídit partnerský život tak, aby v něm byly spokojené, bez ohledu na stereotypy společnosti. Zároveň to dává za pravdu Arendell (1999), která ve svém výzkumu popsala, jak se samotné matky podílí na reprodukci ideologie intenzivního mateřství, kterou staví jako hegemonní vůči alternativním mateřským diskurzům. Ty označují za deviantní, čímž přispívají k zachování tradičního mateřského diskurzu péče o dítě.

Druhý typ reakcí skutečně asociuje ignoranci ze strany okolí. Častou zkušeností žen byly situace, kdy okolí nahlí-

želo na jejich muže s obdivem, že zvládne péči o dítě, zatímco v době, kdy byly s dítětem doma ony, to nikdo za hrdinství nepovažoval. Muž se dostává do pozice hrdiny tím, že obstojí v roli, která jeho genderu nepřísluší: zvládne mateřskou roli, přestože podle společenského diskurzu, který je nakloněn spíše sociobiologické interpretaci rozdílů pohlaví, nemá k této roli vrozené schopnosti:

„Jako bezmezný obdiv manžela, až přehnaný, to musím říct... samozřejmě, velmi příjemné mu to je, že ho každý tak jako obdivuje, on se i stylizoval do té pozice toho dokonalého otce. Já musím říct, že mně to leze na nervy... řekla bych jako, že se z toho prostě dělá šílená věda, když je otec na mateřské, který dělá méně, než by na mateřské dělala žena... všichni ho bezmezně obdivují za to, že dělá něco naprosto standardního.“

Avšak tyto laické sociobiologické teorie nepřisuzují ani ženám schopnosti chlebodáře – toho, kdo živí rodinu. Proto by se dalo očekávat, že okolí bude stejně kladně hodnotit ženy, které tento stereotyp překročí a dokáží, přes diskriminaci na pracovním trhu, finančně zabezpečit celou rodinu. Tato hypotéza se však nepotvrzuje, ženy se nesetkaly s obdivnými reakcemi, jako jejich muži. Pozornost okolí byla vždy věnována otci, ženy byly v práci dotazovány na to, jak to jejich muž zvládá apod. Skutečnosti, že žena zvládá uživit celou rodinu, okolí nevěnuje zvýšenou pozornost, což se zároveň odráží v jejich vlastním vnímání situace, ve které se jejich pár ocitl: neobjevuje se u nich žádná hrdost na svou schopnost uživit rodinu, jako je tomu u mužů a jejich schopnostech pečovatele.

Proto je možné představit si jinou hypotézu: společnost, která trvá na tradičním rozdělení rolí, viní matku z dávání přednosti kariéry před dítětem, přiřazuje jí vlastnosti sobeckosti a kariérismu. Dítě strádá, ale muž je ten, který se obětuje a snaží se vynahrudit dítěti to, co mu matka odmítá poskytnout. Tato společenská představa pak nachází odraz ve zvnitřnění pocitů obou partnerů: muž je hrdý, že zachraňuje dítě před citovou izolací, matka trpí výčitkami špatné matky. Tato hypotéza se však potvrzuje pouze částečně. V následujících řádcích se jí přibližuje „krkavčí matka“.

Jistota a bezpečí v nové genderové roli

Výměna genderových rolí (ve smyslu gender blinding, Šmausová 2002) může mít za následek ztrátu pocitu ontologického bezpečí (jak o něm píše Giddens 1998). Příkladem narušení pocitu ontologického bezpečí je výpověď matky, která popisuje nejistotu, ve které se ocitla před ostatními matkami, když nebyla schopna poznat dceřiny hračky na pískovišti:

„Jsem třeba šla jednou v sobotu s kamarádkou a s Ajkou (dcerou) na písek a vona si vzala věci na písek a já jsem nepoznala naše hračky. Já jsem – , protože jsem nepoznala naše hračky na písek. Tak si tam vždycky připadám jak úplnej debil mezi těma maminkama, když musím zavolat dítě a zeptat se ho: Je toto naše? Mám to sbalit? A vona mně samozřejmě může říct ano nebo ne, jak se jí momentálně zalíbí (smích).“

Matka opakovaně zažívá pocit nejistoty v souvislosti s neplněním své mateřské role – mezi ostatními maminka-

mi si připadá nepatřičně, neboť neovládá kompetence, které podle ní patří k běžnému zvládnání mateřské role.

U participantek našeho výzkumu se objevovaly dva specifické způsoby vyrovnání se s novou situací. Avšak obě tyto varianty se vztahují k jejich pozici „ne-matky“, nikoliv k jejich skutečné nové roli – živitelky rodiny. Svoji roli vymezují ve vztahu k dítěti, v jednom případě brání svoji mateřskou pozici, ve druhém se ztotožňují s kategorií tzv. krkavčí matky.

Ohrožená identita ženy

Příkladem ohrožené identity je komunikační partnerka, která během rozhovoru dávala několikrát, byť často nepřímou, důraz na fakt, že přestože s dítětem zůstává doma manžel, je to ona, kdo dítěti ve skutečnosti mnohem více rozumí a na kom je závislé. Což byla nejspíš pravda: muž byl v době rozhovoru s dítětem teprve dva měsíce. Avšak některé výroky naznačují, že manželka svému muži navázání vazby k dceři nijak neusnadnila, a naopak vytvářela na otce tlak, kterým mu mohla první dny s dítětem ztížit. V prvních dnech volala matka z práce několikrát denně domů a „kontrolovala“ otce.

„Ten první týden jsem to tak průměr osmkrát denně volala domů, co se děje, ale...“

Avšak nejvýraznějším projevem matčiny dominance nad záležitostmi spojenými s dcerou je situace, která se odehrála ve druhé polovině rozhovoru. Dcera Anička si chtěla hrát s loutkami, což jí matka nedovolila a dcera po chvíli začala plakat:

Marie: Počkej Ani (Aneta silně pláče a křičí). Anetko co se děje – Ona má afektivní křeče, jo?!

Jiří: Nemá –

Marie: Má!

Aneta(dcera): Nemam. (Matka běží za dítětem které leží na zemi, a odnáší jej do kuchyně)

Jiří: – Ale to neměla afektivní křeč. Tak to nebyla afektivní křeč. Tak tomu já neříkám. No- (chce mluvit dál, ale Aneta z kuchyně křičí).

Přestože ostatní účastníci rozhovoru nespatořovali na pláči dítěte nic mimořádného, Marie ihned jako „správná a ideální“ matka odhadla situaci a své dítě ochránila. Přestože nelze určit, zda se během rozhovoru u dcery skutečně objevila afektivní křeč, dá se na situaci pohlížet také jako na demonstraci mateřských schopností. Způsob této demonstrace kompetencí, spojený s určitým ponížením otce, poukazuje na poněkud přehnanou reakci matky: reakci, která mohla být zacílena na to dokázat, že přes odloučení od dcery stále zůstává „pravou“ matkou. Tedy matkou, která je primárně pečovatelskou osobou a ke které se dítě obrací, když je v krizi.

Důvody, které vedou matku k udržování tohoto monopolu, zapadají do kontextu, který popisuje např. Hochschild (1990). Matka nerada přepouští místo primární pečovatelské osoby, neboť tak ztrácí podstatnou část své femininní identity a zároveň zažívá pocit ztráty jistoty. Snaží se proto dokázat sama sobě, svému muži i okolí (v tomto případě vý-

zkumnému týmu), že své roli mateřské osoby dostojí i v pozici, která neumožňuje trvalý kontakt s dítětem. Může se totiž obávat toho, že otec, který s dcerou tráví nyní většinu času, převezme tuto vůdčí – primárně pečovatelskou úlohu. Toto chování bývá někdy také označováno jako *maternal gatekeeping*, neboť jeho funkcí je ochránit matku právě v této vedoucí úloze. Matka brání svoji pozici a udržuje „mateřské“ schopnosti a vědomosti pouze pro sebe (Hawkins, Allen 1999).

U ostatních žen se v rozhovorech taková silná obrana vlastního vztahu k dítěti neprojevovala, avšak strach z toho, aby otec nevytvořil s dítětem silnější pouto, se občas objevil i u jiných párů.

„No a akorát někdy chce být teda více s tatínkem, že mě odmítá odpoledne, že křičí a vrhá se k němu, tak to mě někdy teda štve.“

Jsem „krkavčí“ matka

Druhým pólem vyrovnávání se s novou rolí zaměstnané matky, jejíž muž se stará o děti, je rezignace na imperativ „dobré matky“. Tato výpověď se objevuje u participantky z prvního rozhovoru. Přestože z popisu každodenních činností vyplývá, že se o své dva syny (nyní již tři) stará a pečuje se stejnou kvalitou jako otec, sama sebe označuje jako špatnou matku.

„No, ne že by mě to s nima nudilo, ale já na ně nemám nervy. To zní, jako že jsem hrozná matka, že?... Ale já jsem hrozná matka.“

Tato sebekritika poukazuje k určitým výčitkám svědomí, které matka cítí proto, že s dětmi nesdílí vztah jako tradiční matky. Avšak matka sama si uvědomuje, že toto označení či zaškatulkování není příliš spravedlivé, neboť nepokrývá skutečnou citovou vazbu k dětem ani kvalitu péče.

„Já, když s nima jsem, tak že se jim věnuju, ale když je s nima manžel, když zrovna něco nedělá, užitečného pro rodinu, jako třeba seká zahradu nebo já nevím co jiného, tak že si třeba tady sedne, zalehne svým tělem dveře, aby děti nemohly prchnout a čte si tam svoje a děti si nechá hrát, a místo toho aby se jim věnoval.“

Navzdory matčinu pocitu, že kvalita péče otce nepřevyšuje péči její, považuje matka otce za lepší pečovatelskou osobu, než je ona sama. Tento názor opírá o argumentaci povahových rysů obou manželů. *„Jako já si to nedokážu představit opačně, když někdy je třeba a manžel je nemocný nebo je nějaký včelařskej seminář a musím se vlastně o děti starat dva dny jenom já, tak to bylo úplně hrozná!... Myslím si, že nejsem tak, myslím si, že nejsem tak trpělivá...“*

V tomto aspektu matka splňuje roli i vlastnosti tradičního otce, který si s dětmi po práci hraje, ale není schopen o ně delší dobu pečovat.

„Od pěti od čtyř jsem s nima a prostě že se jako na ně těším, že mám radost, že jsem, že jsem s nimi a je to v pohodě, kdežto když jsem s nima prostě pořád, tak mám pocit, že je to, že musím, že dělám něco, co by mě... takhle, mě s nima baví jít ven, jít se prostě někam projít, jít na něco se dívat.“

Vzhledem k tomu, že muž v tomto páru na sebe převzal roli mateřské osoby, nemělo by být příliš překvapující, že manželka plní roli, která je tradičně připisována otci. Základem mužské role v tradiční rodině je schopnost finančně

zabezpečit rodinu – chlebovárcovská či živitelská role. Tuto funkci matka naplňuje, neboť je živitelkou rodiny, a navíc tuto roli přesahuje tím, že se do péče o děti zapojuje více než tradiční otec. Přesto sama sebe označuje jako hroznou matku, což poukazuje opětovně k dichotomizaci genderových rolí: pokud otcovskou roli plní muž, není označen za špatného či krkavčího otce, avšak pokud se této role ujímá žena, má tendence sama sebe označovat negativními výrazy.

Zdá se, že klíčovou roli zde hraje právě rozdílné očekávání okolí: otci se dostává kladné zpětné vazby, a nemá tudíž problém s identifikací se svojí novou, mateřskou rolí. Žena se setkává s negativní či žádnou reakcí, tudíž má sklon definovat svoji novou roli nikoliv na základě toho, co ve skutečnosti dělá – živí rodinu – ale toho, co nedělá. Její pozice ne-matka je v tomto ohledu důležitější než živitelka či chlebovárcyně.

Přestože se může zdát, že při vytváření rovných příležitostí v rodině hraje klíčovou roli otázka, jak přimět muže k větší zaangažovanosti v péči o děti, stejně významná je reflexe této nové zkušenosti ženami. Pokud bude veškerá pozornost a pozitivní reakce nasměrovány na muže a ženy budou v lepším případě přehlíženy (v horším pak stigmatizovány jako krkavčí matky), mohou se naplnit slova Hawkinse a Allena (1999): ženy nebudou ochotny opouštět své dominantní postavení ve vztahu k dětem, neboť tato změna jim sice bude nabízet například větší příležitosti na pracovním trhu, zároveň však pro ně bude spojena s nerovností v oblasti sociálních vztahů. Nálepka krkavčí matka může být dostatečnou výhrůžkou k tomu, aby se většina žen, na rozdíl od žen v našem výzkumu, vzdala některých výhod, které přináší nové rozdělení rolí v rodině, a naopak reprodukovala tradiční formu s jasně vymezenými pozicemi – matka pečovatelská, muž živitel. Změny v oblasti rovných příležitostí tedy nemusí zablokovat muži svou neochotou o děti pečovat, ale neochota žen děti mužům svěřit. Tato neochota nemusí být vedena nedůvěřivostí ve schopnosti mužů, ale jednoduše snahou vyhnout se společenské ostrakizaci.

Literatura

- Allen, M., Hawkins, A. J. 1999. „Maternal Gatekeeping: Mother's Beliefs and Behaviors That Inhibit Greater Father Involvement in Family Work“. *Journal of Marriage and the Family*. 61: 199–212.
- Arendell, T. 1999. *Hegemonic Motherhood: Deviancy Discourses and Employed Mothers'Accounts of Out-of-School Time Issues*. Working Paper No. 9. Center for Working Families, Berkeley: University of California.
- Badinter, E. 1998. *Materská láska*. Bratislava: Aspekt.
- Giddens, A. 1998. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Hochschild, A., Machung, A. 1990. *The Second Shift – Working parents and the revolution at home*. London: Judy Piakus Publishers.
- Jenkins, H. 1998. „Introduction: Childhood Innocence and Other Modern Myths“. Pp. 7 – 32 in Jenkins, H. (ed.) *The Children's Culture Reader*. New York, London: New York University press.

Kitzinger, S. 1993. *Ourselves as Mothers*. Toronto: Bantam Books.
 Rose, E. 1999. *A Mothers' Job*. Oxford: Oxford University Press.
 Šmausová, G. 2002. „Proti tvrdošijné představě o ontické povaze gender a pohlaví.“ *Sociální studia* 7:15–27.

Poznámky

1 Grant Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy. Realizován na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, v rámci výzkumného záměru MLADĚRO. Odpovědnou řešitelkou projektu je Mgr. Iva Šmídová, kontaktní adresa: krizala@fss.muni.cz.

2 Výzkumníci přitom vycházeli z premisy, že péče o dítě je společnou strategií páru, není pouze rozhodnutím otců.

3 „Reprodukce a integrace společnosti“ (MSM002 1622408).

Výzkumný záměr s podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy.

4 Ta se objevuje např. v masmédiích. Černá (2003) ve své analýze uvádí všudypřítomnost zobrazování usměvavých matek zářících štěstím.

Klára Janoušková je interní doktorandskou studentkou programu sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. V rámci Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti se věnuje analýze diskurzu mateřství českých žen.

Lukáš Sedláček je magisterským studentem oboru psychologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde působí v Gender centru FSS MU.

PRACUJÍCÍ MATKY A GENDEROVÉ ROLE VE VÝSLEDKÁCH MEZINÁRODNÍHO LONGITUDINÁLNÍHO VÝZKUMU¹ / Hana Hašková

V tomto článku se zabývám vývojem postojů české populace k genderovým rolím a kombinaci placené práce a mateřství v průběhu 90. let a na začátku nového tisíciletí. Znamenámé názorové posuny, ale i proměny v praxi kombinace placené práce a mateřství kladu do souvislosti se sociálně-politickými změnami a vývojem na českém trhu práce. Na základě výsledků analýz prezentovaných v tomto článku si kladu na konci textu otázku pro další výzkum.

Postoje k genderovým rolím a kombinaci zaměstnání a mateřství

Vzhledem k dlouhodobé a extenzivní participaci českých žen na trhu práce a vzhledem k jejich většinovému sebepojetí jakožto (spolu)živitelky rodin lze říci, že se v české společnosti ustálil model dvoupríjmové rodiny. Přesto mezi názory celé poloviny českých mužů a žen přetrvává jako ideální tradiční (konzervativní) představa o uspořádání genderových rolí, kdy se má o finanční zajištění rodiny postarat především (ale nejen) muž a hlavní zodpovědnost za péči o děti a domácnost má nést žena. Tato představa se pak promítá i do reálného uspořádání genderových rolí v ČR, kdy muž přináší do rodiny zpravidla vyšší výdělek než žena a žena zase přebírá naprostou většinu péče o děti a domácnost.

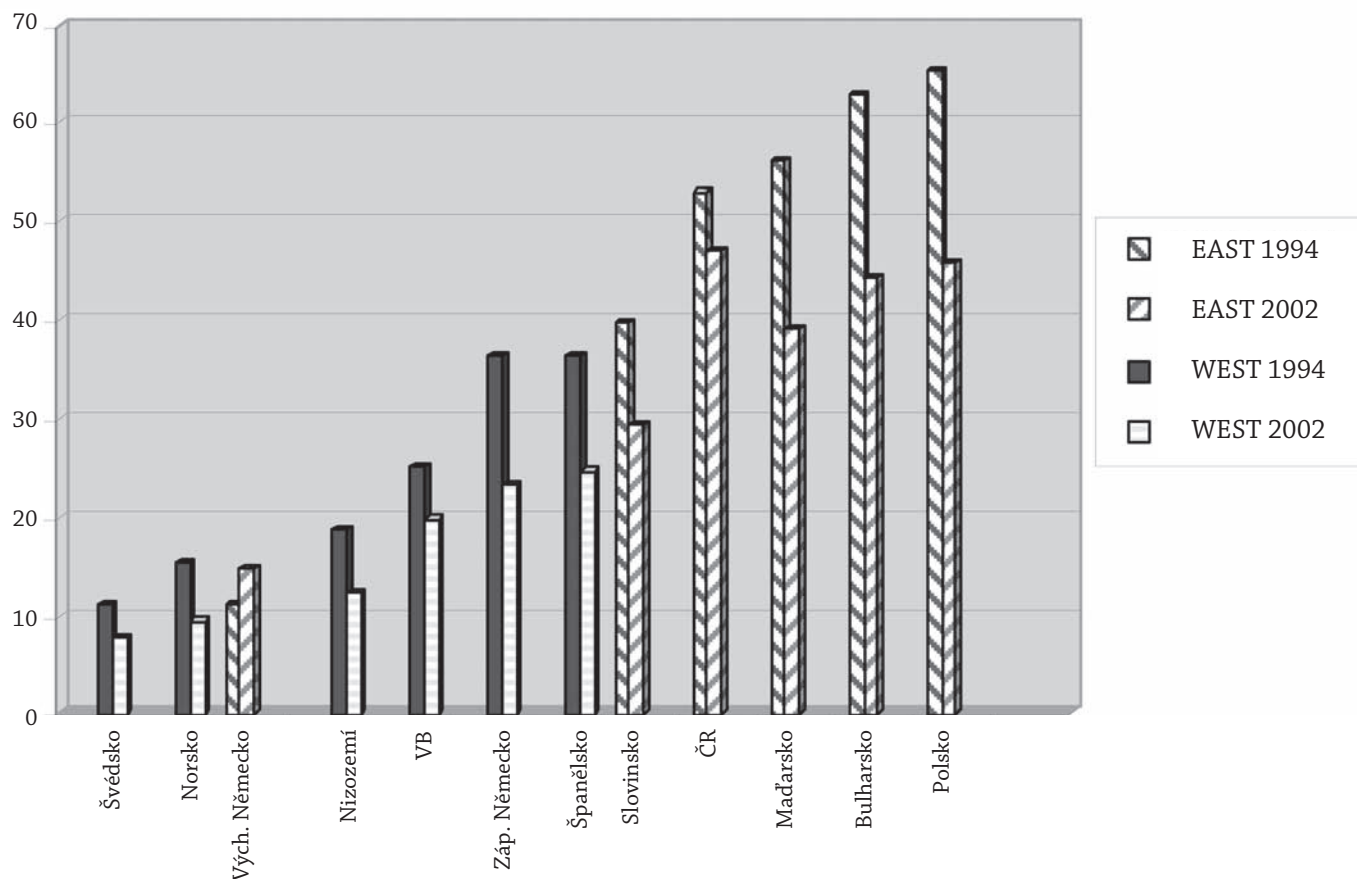
Česká populace se v daném ohledu na straně jedné názorově odlišuje od obyvatel západoevropských zemí, a na straně druhé se naopak shoduje s populací středo a východoevropských zemí s obdobnou historickou zkušeností. Genderově konzervativní (tradiční) postoje české populace si lze zjednodušeně (za pomoci vyjádření respondentů k vybraným testovaným výroky) ukázat v grafu 1. Sloupce v grafu znázorňují podíly respondentů z různých evropských zemí, kteří souhlasili s názorem, že „Muž má vydělávat peníze a žena se má starat o rodinu a domácnost“, a to v roce 1994 a 2002. Nejvíce

nesouhlasných odpovědí s tímto genderově konzervativním názorem bylo získáno v dlouhodobě genderově liberálních severovýchodních zemích, zatímco genderově nejkonzervativnější postoje zaujímalí muži a ženy ze zemí střední a východní Evropy, včetně ČR. Z grafu lze zároveň vyčíst, že ve všech sledovaných evropských zemích došlo mezi lety 1994 a 2002 k poklesu souhlasu s testovaným výroky.² Viz graf 1.

Zcela shodné výsledky jsem obdržela také při srovnání míry souhlasu s dalšími ve výzkumu testovanými genderově konzervativními výroky: „Nic proti zaměstnání, ale většina žen stejně touží po domově a dětech“ a „Není správné, aby byl muž doma s dětmi a žena chodila do práce“. Z toho důvodu se lze domnívat, že názory na genderové role jsou ve státech střední a východní Evropy (s výjimkou bývalého východního Německa) ve srovnání se státy severními, západoevropskými, ale i jihoevropskými všeobecně konzervativnější. I v těchto názorově genderově konzervativních zemích však došlo stejně jako v ostatních evropských státech během posledního desetiletí k významnému posunu směrem k postojům genderově liberálnější. Přes výše uvedenou konzervativnost názorů v zemích střední a východní Evropy je zřejmé, že to byly po několik desetiletí právě ženy z bývalých státně socialistických zemí, které ve větší míře než v ostatních evropských státech plně participovaly na trhu práce, k čemuž je vedla mimo jiné nutnost dvou příjmů v rodině a k čemuž jim dopomáhala kromě dalších faktorů před rokem 1989 rozvíjející se síť státních zařízení pro předškolní výchovu dětí, silná mezigenerační výpomoc, časný důchodový věk žen a politika prodlužující se „další mateřské dovolené“³.

V dalším grafu jsou znázorněny výsledky testování míry souhlasu mužů a žen z různých evropských zemí s názory na vliv zaměstnání ženy na rodinný život a výchovu dětí. Obdobně jako v předchozí analýze se ukázalo, že lidé ze středo

Graf 1: Míra souhlasu s výrokem „Muž má vydělávat peníze a žena se má starat o děti a domácnost“ podle zemí v roce 1994 a 2002 (v % souhlasných odpovědí na celkový počet odpovědí)

Zdroj: ISSP 1994; ISSP 2002. Pouze země, které se účastnily obou výzkumných kol.

a východoevropských zemí hodnotí dopady kombinace zaměstnání a mateřství na výchovu dětí a rodinný život méně pozitivně než lidé z ostatních evropských zemí (s výjimkou bývalého východního Německa). Hodnoty v grafu 2 byly vypočítány z reakcí respondentů a respondentek na následující výroky: „Je-li žena zaměstnaná na plný úvazek, rodinný život tím v zásadě trpí“; „Předškolní dítě pravděpodobně strádá, pokud jeho matka pracuje“ a „Pracující matka může se svým dítětem vytvořit stejně vřelý a bezpečný vztah jako matka, která není zaměstnaná“. Viz graf 2.

Důvody konzervatismu v postojích k genderovým rolím a kombinaci zaměstnání a mateřství

Výše uvedené analýzy ukázaly, že ani dlouhodobá intenzivní participace žen na trhu práce, ani sociální politika státně socialistických zemí nepřinesla komplexní změnu v názorech obyvatel těchto států na rozdělení a charakter mužských a ženských rolí, ani na jejich důvěru v možnosti harmonizace pracovních a rodinných povinností v životě ženy.

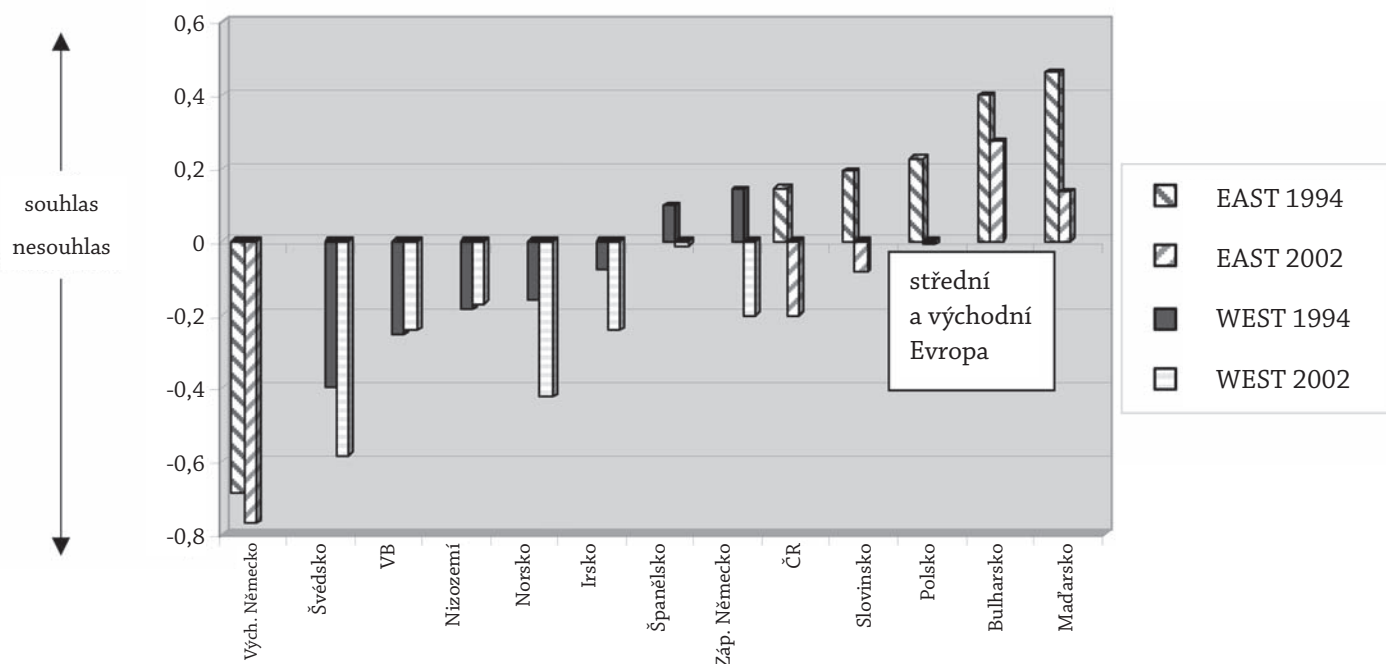
V rovině reálného chování nevedla totiž zkušenost mužů a žen žijících ve státech bývalého východoevropského bloku k všeobecné genderové senzitivě obyvatelstva a zásadní angažovanosti mužů v péči o děti a domácnost, ale zejména k „dvojímu zatížení žen“ (v zaměstnání a v rodině) a k genderové diferenciaci pracovních drah mužů a žen – kontinuální pracovní dráze muže a přerušované pracovní dráze ženy, která rozděluje období své ekonomické aktivity

odchody na rodičovskou dovolenou, aby se po jejím skončení vrátila zpět k finančně výdělečné činnosti.

Ženská participace na extenzivním, ale málo flexibilním pracovním trhu byla sice politicky podporována, ale příležitosti pro seberealizaci skrze vzdělání, práci nebo volnočasové aktivity byly do značné míry limitovány. V 70. a 80. letech byla v ČR zaváděna propopulační opatření, která ovšem implicitně definovala rodiče jakožto ženu (a teprve v druhé řadě jakožto muže). Ženská participace na trhu práce a pro-rodinná opatření byla navíc podporována a zaváděna v kontraproduktivní situaci nedostatku služeb a zboží pro rodiny, které musely být často zabezpečovány skrze vzájemnou neformální výpomoc v rámci rodinných sítí.

Kromě toho došlo sice ve státně socialistických zemích střední a východní Evropy po druhé světové válce k masovému vstupu žen na trh práce, nicméně bez masové artikulace otázek druhé vlny feminismu (např. práva na placenou práci, práva na genderově nediskriminující odměnu za práci, práva na všeobecně dostupná zařízení pro péči o předškolní děti, práva na potrat, apod.) „zezdola“ – ženami samotnými, ale naopak pouze „seshora“ v podobě emancipačního programu, který měl zajistit rovnoprávnost mužů a žen především skrze participaci žen na trhu práce.

Před druhou světovou válkou bylo ženské hnutí v některých zemích střední a východní Evropy relativně vlivné, rozvinuté a mezinárodně integrované. Po nástupu státně socialistického režimu však byla diverzita občanských skupin

Graf 2: Míra souhlasu s názorem, že má zaměstnaní matky negativní dopady na děti a rodinu, podle zemí v roce 1994 a 2002

Zdroj: ISSP 1994; ISSP 2002. Pouze země, které se zúčastnily výzkumu v obou letech.

Poznámka: Hodnoty vyšší než 0 indikují negativní hodnocení dopadů kombinace zaměstnaní a mateřství na rodinný život a výchovu dětí. Hodnoty nižší než 0 znázorňují evaluaci pozitivní. Míra souhlasu s výroky byla měřena na škále: „rozhodně souhlasím“ = 2, „souhlasím“ = 1, „ani souhlas, ani nesouhlas“ = 0, „nesouhlasím“ = -1, „rozhodně nesouhlasím“ = -2 a „nevím“ = 0. U výroku „Pracující matka může se svým dítětem vytvořit stejně vřelý a bezpečný vztah jako matka, která není zaměstnaná“ byla použita převrácená škála. Pro každého respondenta/respondentku byla vypočítána průměrná hodnota odpovědí na výše uvedené výroky.

postupně redukována a možnosti politických projevů a veřejného sdružování občanů limitovány. Také ženské občanské skupiny byly ve všech zemích východoevropského bloku postupně sjednoceny pod jedinou zastřešující polostátní organizaci a izolovány od západoevropských feministických skupin. Mnohé otázky, formulované druhou vlnou feministického hnutí na západ od našich hranic (např. otázky platové diskriminace, domácího násilí, sexuálního obtěžování, role otců v rodině, genderové senzitivity v populaci, apod.) pak nebyly v bývalé ČSSR artikulovány ani polostátním Českým svazem žen, ani skupinami neoficiální (undergroundové) občanské sféry.⁴

Po roce 1989 došlo ve střední a východní Evropě k nárůstu genderově konzervativní rétoriky. Tuto změnu bylo možné pozorovat na mediální a politické scéně mnohých států tohoto regionu. Např. v ČR byly první signály rostoucí nezaměstnanosti medializovány v souvislosti s odkazy na zrušení tzv. „povinnosti pracovat“ (tento termín je ovšem vzhledem k někdejšímu právnímu systému a každodenní realitě zavádějící) a s odkazy k nově získané možnosti „svobodné volby“, která měla být využita ženami – matkami k „dobrovolnému“ a „přirozenému“ návratu do domácností – k rodinným povinnostem. Nezaměstnanost mužů (jakožto hlavních živitelů rodin) tak byla v politických debatách o ekonomické restrukturalizaci a měnícím se trhu práce vnímána jako důležitější problém než rychleji rostoucí a navíc častěji dlouhodobá nezaměstnanost českých žen.⁵

Výše uvedené faktory přispěly v české společnosti ke specifické koexistenci konzervativních i liberálních postojů k genderovým rolím i ke kombinaci zaměstnaní a mateřství.

Genderově konzervativní sociálně politická opatření, měnící se trh práce a jejich dopady na rodiny s malými dětmi

Konzervatismus počátku 90. let se neprojevil pouze na retorické rovině české politické a mediální scény, ale promítl se i do sociálně politických změn, týkajících se mateřství, rodičovství a harmonizace práce a rodiny. V 90. letech byla například prodloužena doba, po kterou lze čerpat rodičovský příspěvek (na 4 roky), jenž náleží rodiči, který celodenně pečuje o dítě. V té samé době docházelo také k prudkému poklesu v počtu veřejných zařízení pro předškolní děti. Následkem tohoto prudkého poklesu v počtu zařízení pro předškolní děti lze v současné době umístit do jeslí pouze 3% z celkového počtu dětí, které mohly tato zařízení využívat v roce 1989. Počet mateřských škol poklesl zhruba o čtvrtinu, což ovšem rámcově odpovídá poklesu porodnosti (ČSÚ 1996, 2002, 2003a, b, ÚZIS 2000, 2001, 2002). V důsledku těchto změn došlo na straně jedné ke ztížení situace při zajišťování institucionální péče o děti do 3 let, ale na straně druhé byla prodloužením doby čerpání rodičovského příspěvku na 4 roky legitimizována delší doba, po kterou může zůstat rodič mimo pracovní trh a celodenně pečovat o děti.⁶

Jak se tyto změny promítly do života českých rodin s malými dětmi? Tabulka 1 ukazuje, že doba, po kterou zůstávaly ženy s malými dětmi v domácnosti, se od roku 1960 do současnosti v souladu se sociálně politickými změnami v české společnosti prodlužovala. Např. v 80. letech, kdy došlo k prodloužení „další mateřské dovolené“ ze dvou na tři roky, se prodloužila také doba, po kterou zůstala podstatná část českých žen s dítětem v domácnosti. Až 45%

Tabulka 1: Počet let, které strávily české matky na další mateřské dovolené/rodičovské dovolené/v domácnosti⁽¹⁾ s jejich prvním dítětem podle roku narození dítěte (v %)

	Max. 1 rok	Více než 1, ale max. 2 roky	Více než 2, ale max. 3 roky	Více než 3 roky	Celkem
Dítě narozeno 1960–1969	61	15	17	7	100
Dítě narozeno 1970–1979	44	34	17	5	100
Dítě narozeno 1980–1989	25	30	37	8	100
Dítě narozeno 1990–2002	5	17	51	27	100

Zdroj: ISSP 2002 – data za ČR.

(Základní vážený soubor – pouze ženy, které zůstaly se svým 1. dítětem na další mateřské dovolené/rodičovské dovolené/v domácnosti; N = 396).

Poznámka: Obdobný trend bylo možno vysledovat také při analýze druhých dětí žen a při analýze základního souboru respondentek dohromady s doplňkovým souborem lidí mladších 35 let. Při interpretaci dat je nutno přihlídnout k nízkému počtu respondentek, které vstoupily po redukci celkového souboru dat do analýzy.

matek zůstalo se svým prvorozeným dítětem, narozeným v 80. letech, v domácnosti déle než 2 roky. Tento vývoj byl podpořen rostoucí veřejnou kritikou tehdy existujících jeslí, které byly v té době dávány do souvislosti s nemocnostmi dětí. V 90. letech, kdy byla prodloužena délka doby nároku na rodičovský příspěvek na čtyři roky a zároveň vzrůstala nezaměstnanost, trh práce zůstával co se týče podmínek pro harmonizaci práce a rodiny a nabídky family-friendly forem práce neflexibilní a počet míst v předškolních zařízeních se rapidně propadl, zůstala opět nezanedbatelná část žen se svými malými dětmi v domácnosti o něco delší dobu než ženy, které se staly matkami v období státního socialismu. Více než čtvrtina matek totiž zůstala se svým prvorozeným dítětem, narozeným po roce 1989, v domácnosti déle než 3 roky. Viz tabulku 1.

Pokud ovšem rodič (reálně jde o ženy) zůstal s dítětem v domácnosti déle než tři roky a využil prodlouženou dobu nároku na rodičovský příspěvek na čtyři roky, byl zároveň limitován jednak velmi nízkou výší příjmu, kterou si mohl přivydělat na trhu práce bez ztráty nároku na celkově nízký rodičovský příspěvek, a jednak velmi malým počtem dní, po které mohlo jeho dítě využívat veřejná zařízení pro předškolní děti. Z daného hlediska nejdůležitějším aspektem prodloužené celodenní péče o předškolní děti je však fakt, že rodičovská dovolená, po jejíž dobu trvání je zaměstnavatel povinen zařadit vracějícího se rodiče do zaměstnání na místo odpovídající jeho pracovní smlouvě, prodloužena ze tří na čtyři roky nebyla. Jestliže tedy žena zůstala s dítětem v domácnosti déle než tři roky a případně využila prodloužené možnosti čerpání rodičovského příspěvku do čtyř let věku dítěte, ztratila právní nárok na návrat do svého původního zaměstnání. Nutno však podotknout, že jsem v rámci kvalitativní sondy (SOCO 2000 – interview s vybranými skupinami nezaměstnaných, včetně nezaměstnaných matek s malými dětmi) dokumentovala nemalý počet případů, v nichž byl tento právní nárok zaměstnavatelem obejit nebo se na něj nevztahoval. Ve specifických případech, které souvisí s uzavíráním podniků nebo jejich restrukturalizací, což ovšem byla realita nemalé části podniků v 90. letech, právní nárok na návrat do původního zaměstnání totiž zaniká.

Je tedy pravděpodobné, že část žen, které zůstaly v 90. letech se svým dítětem v domácnosti déle než tři roky, tak učinily spíše z důvodu nemožnosti návratu do zaměstná-

ní a nemožnosti nalezení zaměstnání nového (tedy fakticky nezaměstnanosti, i když evidovány mohly být nikoliv jako „nezaměstnané“ – „ekonomicky aktivní“, ale jako „v domácnosti“ – „ekonomicky neaktivní“) než z důvodu přání zůstat v domácnosti. Taková situace se zdá být vysoce pravděpodobná především v případě neúplných rodin v čele s matkou, jelikož rodičovský příspěvek dosahuje pouze pětiny průměrného výdělku žen (www.mpsv.cz). Průměrný výdělek žen pak dosahuje zhruba 71 % průměrného výdělku muže (ČSÚ 2004).

Domněnka, že délka doby, kterou české matky strávily v 90. letech se svými dětmi v domácnosti, byla ovlivněna nejen jejich názory na výchovu dětí, ale také socioekonomickými podmínkami, měnící se legislativou a vývojem na trhu práce by mohla vysvětlit diskrepanci mezi tím, že počet českých žen i mužů, kteří nesouhlasí s názorem, že zaměstnanost ženy má negativní vliv na výchovu malých dětí klesá (viz graf 2), zatímco z dat stejné studie (tedy z dat, vypovídajících o těch samých ženách) vyplývá, že ženy zůstávaly v 90. letech se svými předškolními dětmi v domácnosti delší dobu než dříve (viz tabulku 1).

Prodloužení doby nároku na rodičovský příspěvek bylo v souladu s ostatními sociálně politickými změnami v té době. Tyto změny měly za cíl udržení sociálního smíru a ekonomické průchodnosti sociálně politických reforem. Zaměřeny byly na zavedení ad hoc peněžních transferů, které měly dočasně kompenzovat vlivy transformace (některé z nich byly později zrušeny), a na uvolnění tlaku na pracovním trhu umožněním předčasných odchodů do důchodu a prodloužením doby, během níž byly rodiče s malými dětmi (zpravidla ženy) legitimně (státem „placené“) mimo pracovní trh (např. případ prodloužení nároku na rodičovský příspěvek). Tyto faktory ovšem přispěly k nárůstu skryté nezaměstnanosti, a to především u těch, kteří jsou nejvíce ohroženi nezaměstnaností, a zejména nezaměstnaností dlouhodobou, tedy např. u žen s malými dětmi. Přitom význam nezaměstnanosti žen s malými dětmi pro celkovou nezaměstnanost žen je čitelný dokonce i ze statistik evidované nezaměstnanosti (tedy bez zahrnutí skryté – neevidované – nezaměstnanosti žen s malými dětmi), která je prezentována v tabulce 2. Z tabulky je zřejmé, že k největším rozdílům v nezaměstnanosti mužů a žen dochází v těch věkových kategoriích, v nichž se ženy starají o předškolní a školní děti. Viz tabulku 2.

Tabulka 2: Nezaměstnanost českých mužů a žen starších 19 let podle věkových skupin

Věk	Muži	Ženy
20–24	13,1	13,9
25–29	5,6	11,3
30–34	4,3	10,4
35–39	4,4	8,9
40–44	4,8	6,7
45–49	5,0	6,4
50–54	5,1	7,2
55–59	3,8	4,4
60–64	2,5	7,0
65+	3,5	4,6

Zdroj: ČSÚ 2003.

Poznámka: Zaměstnaní a nezaměstnaní tvoří skupinu ekonomicky aktivních. Další skupinou jsou ekonomicky neaktivní, mezi něž patří mimo jiné i lidé na rodičovské dovolené a osoby v domácnosti. Mezi nezaměstnané řadí ČSÚ osoby, které v referenčním období nepracovaly, aktivně si hledaly zaměstnání a byly schopny nástupu do 14 dnů. Mezi nezaměstnané zařazuje ČSÚ také osoby, které již zaměstnání našly, ale nástup byl stanoven na pozdější dobu. Za zaměstnané považuje ČSÚ osoby, které pracovaly v referenčním období alespoň 1 hodinu za mzdu, plat nebo jinou odměnu, nebo sice nebyly v práci, ale měly formální vztah k zaměstnání. Není přitom rozhodující, zda měla jejich pracovní aktivita trvalý, dočasný, sezónní nebo příležitostný charakter. Do zaměstnaných jsou zahrnovány osoby na „mateřské dovolené“, nikoliv však osoby na „rodičovské dovolené“.

Růst genderové senzitivity

Na konci 90. let a na začátku nového tisíciletí začala sociálně-politická opatření (ale i mediální diskurz) vztahující se k rodičovství a harmonizaci práce a rodiny ve větší míře ovlivňovat procesy integrace ČR do EU. Pod tlakem přístupových jednání a harmonizačních procesů byla např. transponována legislativa EU do české legislativy a dále byly vytvořeny instituce pro implementaci politik genderové rovnosti. Od roku 1999 je např. každoročně vytvářen pro vládu závazný vládní dokument „Národní akční plán zaměstnanosti“, který vytváří rámec pro v 90. letech zcela opominutou aktivní politiku zaměstnanosti; od roku 1998 je každoročně vytvářen pravidelně evaluovaný vládní dokument „Priority a postupy vlády při dosahování rovnosti mužů a žen“; vládní instituce byly pověřeny pod tlakem hodnocení ČR Evropskou komisí spolupráci s občanskými neziskovými organizacemi, tedy i ženskými nestátními neziskovými organizacemi, které se již od začátku 90. let snažily medializovat a poukazovat na genderově diverzifikované dopady sociálních politik a genderové nerovnosti v různých sférách života českých mužů a žen apod. Vyšší míra a institucionální zakotvení komunikace mezi ženskými neziskovými organizacemi a vládními orgány i měnící se situace a strategie na poli ženského neziskového sektoru přinesla zlepšení v dopadech lobbystického úsilí českých ženských neziskových organizací. Jedním z příkladů úspěšného lobbyingu představitelk ženských organizací je např. prosazení redukce výše diskutovaných restrikcí spojených s nárokem na rodičovský příspěvek. Tyto restriktce, které výrazným způsobem limitovaly možný pracovní výdělek rodiče a zároveň limitovaly počet dní, během nichž mohl rodič využívat pro své dítě veřejná zařízení péče o předškolní děti, totiž de fac-

to limitovaly i možnosti rodiče k návratu na trh práce nebo k pracovní rekvalifikaci.⁷

Celkově genderově liberálnější sociálně-politický i mediální vývoj v ČR na začátku nového tisíciletí je v souladu se změnami v postojích českých mužů a žen k genderovým rolím (viz graf 1) a pracujícím matkám (viz graf 2), které byly dokumentovány v longitudinálním šetření ISSP 1994 a 2002. Stejně jako i v jiných evropských státech jsou ženy v daném ohledu hlavními nositelkami liberálních postojů k genderovým rolím a kombinaci zaměstnání a mateřství. Tabulka 3 ilustruje, jak se změnila mezi lety 1994 a 2002 v daném ohledu postoje českých, britských a norských žen a mužů. Z tabulky vyplývá, že k největší divergenci mezi názory mužů a žen na genderové role došlo v ČR, a to sice kvůli radikální změně názorů českých žen. Ty se totiž od svých britských a norských vrstevnic lišily v roce 1994 tím, že byly jejich názory na genderové role velice podobné genderově tradičním názorům jejich partnerů. K nejmenší divergenci mezi názory mužů a žen na genderové role došlo naopak v dlouhodobě genderově liberálním Norsku. Viz tabulku 3.

K posunu k genderově liberálnějším postojům k rolím mužů a žen a ke kombinaci placené práce a mateřství došlo tedy v české společnosti zejména kvůli názorové změně českých žen, nikoliv však mužů. Můžeme si tedy položit otázku, nakolik tato názorová divergence mezi českými muži a ženami ovlivní současné a budoucí heterosexuální partnerství v české společnosti. Co přinese tato názorová divergence do nově se vytvářejících partnerství, v nichž se budou častěji než dříve setkávat partneři s odlišným očekáváním toho, jakým způsobem má jejich partnerství a rodičovství vypadat? A co přináší tato názorová změna do již ustavených partnerských a rodinných svazků? Jak budou v blízké budoucnosti vypadat

Tabulka 3: Míra tradicionalismu v postojích mužů a žen k genderovým rolím ve Velké Británii, Norsku a ČR v roce 1994 a 2002

	VB – muži	VB – ženy	Norsko–muži	Norsko–ženy	ČR – muži	ČR – ženy
1994	-0,28	-0,45	-0,50	-0,72	0,48	0,40
2002	-0,33	-0,60	-0,59	-0,84	0,49	0,26
Rozdíl 1994 a 2002	-5	-15	-9	-12	+1	-14

Zdroj: ISSP 1994, ISSP 2002. Tabulka byla vytvořena na základě dat z Crompton, Brockmann, Lyonette (2003).

Poznámka: V tabulce indikují hodnoty větší než 0 tradiční (konzervativní) postoje k genderovým rolím a hodnoty menší než 0 netradiční (liberální) postoje k genderovým rolím. Testovány byly postoje s výroky „Nic proti zaměstnání, ale většina žen stejně touží po domově a dětech“, „Není správné, aby byl muž doma s dětmi a žena chodila do zaměstnání“ a „Muž má vydělávat peníze a žena se má starat o rodinu a domácnost“. K testování postojů byla použita škála „rozhodně souhlasím“ = 2, „souhlasím“ = 1, „ani souhlas, ani nesouhlas“ = 0, „nesouhlasím“ = -1, „rozhodně nesouhlasím“ = -2 a „nevím“ = 0. Pro každého respondenta/respondentku byla vypočítána průměrná hodnota souhlasu s testovanými výroky.

partnerské a rodinné svazky v české společnosti obecně? Jaká bude praxe mateřství, otcovství a harmonizace práce a rodiny těch, kteří se ještě rodiči nestali (pokud se rodiči vůbec stanou)? Tyto a další otázky, navazující na výše uvedené výsledky analýz, budou předmětem mého dalšího zkoumání.

Literatura a zdroje dat

Blasko, Z. 2003. Hungary in socio-demographic and ISSP data. *Employment and the Family*, ESRC workshop, 18. 7. 2003, London: City University.

Crompton, R.; M., Brockmann, C., Lyonette 2003. *Attitudes, Women's Employment and Domestic Division of Labour: A Cross-National Analysis in two Waves*. Nepublikováno.

ČSÚ 1996. *Statistická ročenka ČR 1996*. Praha: ČSÚ.

ČSÚ 2002. *Statistická ročenka ČR 2002*. Praha: ČSÚ.

ČSÚ 2003a. *Statistická ročenka ČR 2003*. Praha: ČSÚ.

ČSÚ 2003b. *Školy a školská zařízení za školní rok 2002/2003*. Praha: Český statistický úřad.

ČSÚ 2004. *Mzdová diferenciace zaměstnanců v roce 2003*. Praha: Český statistický úřad.

ISSP 1994 – *Family and Changing Gender Roles* – druhé kolo mezinárodního longitudinálního dotazníkového šetření (33 590 respondentů z 24 zemí; 1024 respondentů z ČR). První kolo výzkumu proběhlo v roce 1988. Data jsou dostupná v SOÚ AV ČR.

ISSP 2002 – *Family and Changing Gender Roles* – třetí kolo mezinárodního longitudinálního dotazníkového šetření (42 793 respondentů z 33 zemí; 1289 respondentů z ČR). Data jsou dostupná v SOÚ AV ČR.

SOCO 2000 – *Sociální náklady ekonomické transformace ve střední a východní Evropě* – soubor šedesáti hodinových rozhovorů se 4 skupinami nezaměstnaných

ÚZIS 2000. Nepublikovaná vyžádaná data o vývoji v počtu jeslí. Praha: Ústav zdravotnických informací a statistiky.

ÚZIS 2001. Nepublikovaná vyžádaná data o počtu existujících jeslí. Praha: Ústav zdravotnických informací a statistiky.

ÚZIS 2002. Nepublikovaná vyžádaná data o počtu existujících jeslí. Praha: Ústav zdravotnických informací a statistiky.
www.czso.cz – internetové stránky Českého statistického úřadu.

www.mpsv.cz – internetové stránky Ministerstva práce a sociálních věcí ČR

Poznámky

1 Tento článek vznikl v rámci grantu „Fenomén bezdětnosti v kontextu společenských změn v ČR“ podpořeného Grantovou agenturou AV ČR (reg. č.: KJB7028402), jehož řešitelkou je Mgr. H. Hašková a spoluřešitelkou L. Zamykalová (ÚLE LF UK).

2 Výjimkou je bývalé východní Německo. Data za tuto zemi doporučují oběma výše uvedeným trendům.

3 „Další mateřskou dovolenou“ bylo v ČR možné čerpat po skončení „mateřské dovolené“. V 90. letech byla „další mateřská dovolená“ nahrazena obdobně jako i v dalších evropských státech „rodičovskou dovolenou“.

4 Česká neoficiální občanská sféra otázky ženských práv a genderových nerovností zcela opominula. Důraz byl totiž kladen více než na práva jednotlivých znevýhodněných skupin na lidská, občanská a politická práva všeobecně.

5 Bývalá ČSSR se bohužel nezúčastnila prvního kola longitudinálního výzkumu ISSP – Rodina a měnící se genderové role, který probíhal již v roce 1988. Ze středo a východoevropských zemí se prvního kola zúčastnilo pouze Maďarsko. Data za Maďarsko indikují, že mezi rokem 1988 a polovinou 90. let došlo v postojích mužů a žen k genderovým rolím k mírnému nárůstu konzervatismu (Blasko 2003). Podle Blasko jsou tato data v souladu s nástupem genderové konzervativní rétoriky na maďarské politické a mediální scéně počátku 90. let.

6 Vzhledem k velice nízké výši rodičovského příspěvku a vzhledem k dalším limitům, které se týkají čerpání rodičovského příspěvku po dobu 4 let (jež budou analyzovány dále v textu) se však jedná spíše o legitimizaci symbolickou.

7 V současné době již není stanovena maximální výše výdělku, kterou může rodič při pobírání rodičovského příspěvku získat, a počet dní, během nichž může tento rodič využívat veřejná zařízení péče o předškolní děti, byl zvýšen na 5 dní v měsíci.

Hana Hašková pracuje v oddělení Gender & sociologie v Sociologickém ústavu AV ČR. Ve své práci se zaměřuje na zkoumání genderových identit, rodičovství, bezdětnosti a nových forem soužití.

PARTNEŘI V ŽIVOTĚ, PARTNEŘI V PODNIKÁNÍ – GENDEROVÉ VZTAHY V ŘÍZENÍ FIRMY / Alena Křížková

Kvalitativní výzkum životních strategií podnikatelů a podnikatelek, který byl prováděn formou polostrukturovaných biografických vyprávění, ukázal, že pohlaví společníka/ce v podnikání a vztah mezi nimi hraje významnou roli v rozdělení kompetencí a stylu řízení podnikání.¹ Analýza biografických vyprávění prokázala rozhodující význam struktury řízení podnikání pro proces tvorby a podobu životních strategií mužů i žen. Fakt, zda podnikatelka nebo podnikatel založí a řídí svou firmu sám/a nebo se společníkem/ky a způsob rozdělení kompetencí mezi nimi, je velmi důležitý. V této stati se zaměříme na genderové aspekty řízení podnikání právě z hlediska struktury řízení firmy podle pohlaví. Provedená studie dává možnost studovat celou paletu uspořádání řízení firmy z hlediska pohlaví.²

Zaměříme se na jednotlivé typy tohoto uspořádání a zejména na podnikání formou „rodinné firmy“ nebo firmy, kde mezi dalšími společníky jsou životní partneři. Genderové nastavení partnerského vztahu se totiž nutně promítá do vztahu podnikatelského, a to konkrétně do rozdělení moci, úkolů a kompetencí. S faktorem struktury řízení podnikání z hlediska genderu úzce souvisí i obor podnikání; studované obory – typicky „maskulinizované“ (stavebnictví a doprava) a feminizované (služby a obchod) – vykazují z tohoto pohledu významné rozdíly. Blíže se zaměříme na obor doprava.

Sociologické výzkumy, zaměřující se na partnerské vztahy v souvislosti s podnikáním a řízením, se obecně shodují na tezi, podle které jsou v podnikatelském partnerství ženy podhodnoceny, a jejich práce a vklad do podnikání jsou při zhodnocení dosažených úspěchů odsouvány na okraj (Strickland 1992, Wajcman 1998, Mulholland 2003: 47). Muži své partnerky v podnikání a jejich roli při akumulaci kapitálu genderově stereotypizují. Carole Paterman (1988) argumentuje, že diskurz, který okolo manželství panuje, zdůrazňuje pojmy jako je jednota a partnerství mezi manželi, a není tedy překvapující, že manželky plní to, co považují za společenské očekávání. Když spolu manželé podnikají, ženám se však nedostává uznání za jejich práci, což se zpětně promítá do jejich pozice jako manželky (Mulholland 2003: 47). Kate Mulholland se ve své práci zabývala rolí muže a ženy v rodinné firmě a dospěla k závěru, že podnikání má pro každé pohlaví zcela odlišné výsledky. Muži jsou schopni se nezávisle kariérově vypracovat na šéfy a ředitele podniku, zatímco jejich partnerky nejsou schopné překročit stereotypní image „pomocné síly“ nebo „pomáhající manželky“ a stát se podnikovou profesionálkou. Svým výzkumem zjistila, že ženská autorita je v takových firmách neutralizována a marginalizována. Moc genderu má kritický vliv na dynamiku růstu organizace a na kariérové příležitosti uvnitř

rodinného podniku. „Zatímco pracující ženy běžně zažívají genderovou diskriminaci v práci, tyto ženy se navíc setkávají s dalšími genderovými překážkami, které do pozice ženy pracující uvnitř rodinné struktury přinášejí příbuzenskou strukturu, která jí jasně vymezuje hranice možnosti“. (Mulholland 2003: 48–67)

Muž a žena – partneři v podnikání

„Asi je to i znát, jako bych řekla, takové to rozdělení a pořadí nějakým způsobem se to projevuje v té mojí práci, že vlastně víc je to o těch materiálech jako takových než třeba o té technice. A tam si myslím, že to zase hodně dobře funguje právě s kolegou, který je zase zaměřený tím technickým směrem. Ten jako dokáže, nebo má třeba daleko lepší přehled. ... Což, neříkám, že by mi to dělalo problém jako po technické stránce nějak to zvládnout. Tak to vůbec ne. Ale není to, nemá to člověk nějak tak jako zarytý pod kůží. Já, když budu sedět nad zákazníkem, tak dáme dohromady krásnou koupelnu podle jeho představ. Protože nějak takovýhle tohle to jak prostorový, barevný, tak i nějaké to estetické citění nebo něco podobného. Tak to je mi daleko teda bližší, než tyhle ty zase technické věci, které jsou samozřejmě dneska pro tu koupelnu taky strašně důležité. Takže je docela fajn, že tady se jako tak nějak jako dobře doplňujeme a je to.“ (Stela 46 let, vdaná, 2 dospělé děti, podniká v obchodě, společníkem je muž – její známý)

V této analýze se zaměříme zejména na podnikatele a podnikatelky, kteří řídí firmu se společníkem/cí opačného pohlaví, a to zejména v případech, kdy jde zároveň o životní partnerku nebo partnera. I když v souboru byla jediná Stela, která v současnosti podniká s mužem, se kterým není v partnerském vztahu, další dvě podnikatelky buď měly nebo se připravovaly na tuto zkušenost. Z citace Stely (viz výše) je zřejmé, že rozdělení rolí a úkolů mezi ní a jejím společníkem, se kterým řídí svou firmu, je typicky genderově stereotypní. Muž se stará o technické záležitosti a žena má podle Stely spíše „estetické citění“. V dalších dvou případech podnikatelek hrají muži jako společníci podpůrnou roli a to zejména jako finanční záštita.

Partneři v životě – partneři v podnikání

Muži a ženy s sebou stejně jako do partnerského vztahu tak následně i do podnikání přinášejí genderově specifická očekávání, stereotypy a postoje. Rozdělení rolí v rodině se více či méně odráží ve společném podnikání a naopak. Analýza biografických vyprávění podnikatelů a podnikatelek ukázala, že partnerství v podnikání a partnerství v životě jsou velmi silně provázané vztahy. Nastavení rolí v jedné oblasti výrazně ovlivňuje rozdělení rolí a kompetencí v druhé oblasti.

„U mě jako hlavní zásadní hrál ten partnerský vztah vlastně, který vstoupil, nebo lépe řečeno naopak, že jo, to podnikání vstoupilo do mého partnerského vztahu, protože my jsme doopravdy

odlišné povahy... můj muž prostě tohle to nemá v povaze, nemá rád nepřijemnosti, nemá rád, což já taky ne, ale je pravda, že v tom podnikání kolikrát musíte říct nepřijemné věci, že jo. A tady se začalo prostě v tom ukazovat, že já jsem chtěla ty problémy nějakým způsobem řešit a on je chtěl zametat pod koberec, jo, a samozřejmě jsme si to nosili domů. ... vlastně ten mužskej nemá rád neúspěch, že jo. A já nevím, jestli ty mužský tolikrát vlastně to, oni to tomu partnerovi jako trošičku přejou jako, i nevědomky možná, najednou, že to tak úplně nejde, a tím pádem ho v určitým okamžiku, kdy on by to očekával, nepodpořej, jo. A to si myslím, že bylo velmi bolestný, jo, a že toho ty zaměstnanci dokážou neskutečně využít, jo, že toho využijou a že okamžitě jako viděj, že nemá plnou podporu toho druhého a prostě toho zneužívaj.

My jsme udělali, bohužel, strašnou spoustu chyb. A to by se asi nestalo, kdybychom nebyli manželé, kdybych měla nějakou společnici nebo spolumajitelku. Ale my jsme si nerozdělili nikdy pořádně kompetence. Ale když už došlo k rozdělení těch kompetencí, což potom už muselo i na papíře, tak jsme je prostě nesplňovali, jo, a to je ten partnerskej vztah, jo, to je právě ono, že není nic, že jsme byli taková oba, taková v tom jako laxní...“ (Andrea 50 let, vdaná bezdětná, podniká s manželem ve službách již 13 let)

Andrea ve své citaci přesně ukazuje spojitost podnikání a partnerských vztahů v případech, kdy spolu podnikají manželé. Z jejich slov je vidět, jak se soulad nebo naopak problémy v manželství promítají do podnikání a jak i rozdělení rolí je velmi podobné. Výzkumy totiž ukazují, že pokud v rodině naprostou většinu práce v domácnosti vykonává žena, je to způsobeno nejasným rozdělením práce a důsledkem spíše nepsané dohody o tom, že kdo má zrovna čas, udělá to či ono. Podobný pocit popisuje Andrea z jejich rodinné firmy. Role životních partnerů v podnikání jsou ovlivněny tím, že většina podnikatelů v ČR má jistou zaměstnateckou zkušenost a zkušenost s uspořádáním rolí na principu spoluzivitelství v rodině. Je tedy zřejmé, že většina těch, i vzhledem k tomu, že téměř všichni podnikatelé v souboru jsou ve věku mezi 40 a 60 lety, kteří začali podnikat v 90. letech dvacátého století, nejdříve prošli vztahem na principu spoluzivitelství složeného ze dvou zaměstnání. Odtud se asi přenáší rozdělení rolí v současnosti. Nastavení je sice takové, že oba pracují a je to pro ně samozřejmé, ale význam finančního přínosu do domácnosti za práci muže je jiný – vyšší – v porovnání s přínosem ženy. Toto nastavení rolí, kdy muž je stále i v rámci podnikání hlavní živitel rodiny, i když manželé jsou společníci a vykonávají všechnu práci společně, dobře ilustruje citace Martina.

„Velká změna byla to, že najednou jsme vlastně spolu byli čtyřadvacet hodin denně. A dá se říct jsme dodnes. ... Což před tím každý měl svoje zaměstnání, každý šel někam do práce a pak jsme se po té práci sešli... Pořád jsem to tak nějak bral jako za své, že jsem jako chlap, takže bych se měl starat o to, aby rodina měla peníze. Takže moje starost byla, aby byly peníze. ... U nás to od začátku fungovalo tak, že byla taková ta klasická číšnická kasír taška v šufletu a moje starost byla, aby tam vždycky byly peníze. Žena jako nikdy nerozhazovala, neutrácela třeba zbytečně, ale moje starost byla, aby tam byly peníze. Když se řek-

lo, pojedete se na dovolenou, tak jsem se musel přičinit a abych řekl, tak máme peníze, jedeme do Chorvatska třeba.“ (Martin 48 let, ženatý, 2 dospělé děti, podniká 11 let s manželkou v oblasti služeb)

Možnost studovat biografická vyprávění podnikatelů a podnikatelek v různých oborech, které byly zvoleny tak, aby byly v souboru zastoupeny jak feminizované, tak „mužské“ obory na českém trhu práce, nám dává šanci porovnávat vztahy partnerů v rodinných firmách právě podle tohoto zařazení. Rozdělení práce na genderově stereotypizovanou „mužskou“ a „ženskou“ práci jsme našli u všech podnikajících párů. K tomu přistupuje i fakt, že v naprosté většině podnikatelských domácností je většina práce v domácnosti záležitostí ženy. Pokud spolu podnikají partneři v oborech, které řadíme mezi mužské, a ty zastupuje v našem souboru stavebnictví a doprava, je rozdělení jejich rolí ještě o stupeň blíže tradičnímu modelu založenému na genderovém kontraktu. 4 z podnikatelů v našem souboru podnikají v dopravě a ve firmě je i jejich partner/ka, 3 takto podnikají ve stavebnictví. Zora v citaci níže popisuje svou pozici ve firmě, kterou založila spolu s manželem.

„Já jsem právě v takové vlastně pozici, protože tím, že vlastně jako společník je manžel. Takže já vlastně tady nejsem nic. Já nejsem společník. Já tedy nejsem v pozici společníka, ačkoliv vlastně tu funkci zastávám. Takže, když strašně dlouho jsme hledali vůbec vlastně, jakým způsobem to bude. Tam, kde chlapi jako společníci si neberou platy, ale berou si vždycky nějakou, nějaký vlastně podíl na zisku. V podstatě si rozdělují vždycky, jak se rok povede, tak si vlastně rozdělují nějaký ten. A takže na konec jsme se dohodli, že já budu brát plat klasický, jako všichni berou třeba zaměstnanci. To znamená, já vlastně dneska jsem se dostala do pozice zaměstnance. Taky jsem vedená jako zaměstnanec. Takže pro mě nebylo to jak řešit. Jako společník jsem zase být nechtěla. Podnik jsem na sebe nechtěla převést, ačkoliv manžel chtěl. Tak já jsem ho na sebe nechtěla převést. Protože si myslím, že je lepší, když jsou společníci chlapi. Nevěděli jsme, jak to vlastně ošetřit tak, aby to bylo dobře. Takže na konec jsme se dohodli, že vlastně já tady budu jako zaměstnanec. Vedená.“ (Zora 40 let, vdaná, podniká s manželem 11 let ve stavebnictví, 2 děti: 11 a 14 let)

Zora ve svém vyjádření popisuje, jak ona sama sebe postavila do nerovné pozice ve srovnání se svým partnerem – do pozice zaměstnankyně. Je to nejspíš způsobeno právě oborem, kterým je stavebnictví, že Zora tvrdí, že „společníky by měli být chlapi“. Do postoje a pozice ženy ale i muže v podnikání a vztahu, jaký v rámci řízení podnikání vytvoří, jistě dále vstupují faktory jako je genderová identita každého jedince a míra jeho/jejího ztotožnění s genderovými stereotypy.

Případ dopravy

Obor stavebnictví jsme popsali výše. Další vysoce „mužský“ obor v rámci českého trhu práce, na který jsme se v této kvalitativní studii zaměřili, je obor doprava. Biografická vyprávění dvou žen a dvou mužů, kteří v dopravě podnikají spolu s partnerem/kou nám umožňuje popsat tento obor jako ale-

spoň v základních rysech zvláštní případ z hlediska genderové struktury řízení podnikání rodinné firmy. Doprava je obor, kde je velmi výrazně oddělena administrativní a praxe práce s automobily a manipulace s objemným zbožím. Administrativní je složitá a zahrnuje nejen účetnictví, ale i celní předpisy určující další administrativní úkony, a vybavení řidičů na cestu (cestovné, pojištění). Dalším typem práce je práce dispečerská, která je podnikateli v tomto oboru považována za zcela jasně mužskou práci (muži jsou pro ni lépe vybaveni schopnostmi). Dále je pro podnikání v dopravě třeba mít zkoušky a certifikáty pro různé typy zboží a geografické oblasti, což v souvislosti se zaneprázdněností muže technickou prací okolo automobilů způsobuje, že toto na sebe bere žena, která je pak pouze díky tomu (formální) majitelkou firmy. Díky těmto charakteristikám, které se v přeneseném smyslu dají srovnávat s prací a nutnými úkoly v domácnosti (mužské a ženské práce) jde o obor, kde velmi často tvoří firmu životní partneři a rozdělení rolí je poměrně dost tradiční. Velmi podobným prvkem společným tradiční domácnosti, kde žena byla doma a starala se o domácnost a muž odcházel za prací do veřejné sféry, je např. to, že v začátcích podnikání je muž fakticky řidičem, který odjíždí a přepravuje zboží a žena vytváří zázemí a organizuje podpůrné práce, aby vše mohlo fungovat. K tomu však nedochází automaticky, na rozdělení rolí mají vliv další faktory (viz níže podkapitola Otec – patriarcha, šéf?). Důležitá je také genderová identita žen v těchto vztazích. Jana a Jiřina, jejichž vyprávění o rozdělení práce v rodinné firmě v dopravě uvádíme níže, jsou poměrně velmi odlišné osobnosti.

„Ano, ale musela jsem jenom, museli jsme se rozhodnout, kdo bude dělat zkoušky způsobilosti ještě, tak samozřejmě, tak kdo by to dělal – mámo, běž, to je lepší. Že jo. No, tak sem musela jít do kurzu, udělala sem si zkoušky způsobilosti, a tím pádem jsme převedli prostě auta na mě, všechno a su ... podnikatel...“

Naprostě zodpovědně a mohla bych to říct i před ním, že jak sou tady tři kanceláře, tak si umím sednout ve všech kancelářích ke stolu a klidně tu práci umím. Manžel rozumí autům, jo, to je jako další věc taková, protože: Šéfe, pod diferencíalem se ulomil šroubek, já nevím jakej. Jo, takže v ten moment samozřejmě nevím, o čem mluvím. ... On neumí papírovou práci mojí. On neumí. Takže on zvládá garáže a svou kancelář, ale tamtu nezvládá. No a já musím zvládat tyhle všechny, ale moc nezvládám tu garáž zase, no, tam se jako neto.“ (Jana, 50 let, vdaná, podniká 11 let s manželem v autodopravě, syn: 21 let)

„No, on si dělá spíš to technický kolem těch aut, no a já asi tak celkem trošku o ty zaměstnance, tu administrativu, tak asi od všeho, co je potřeba, no, nebo se to kloubí...“

Převážně takhle, ale samozřejmě, když je potřeba, tak vlastně manžel zase, můžeme třeba tady zaskočit tu, že jo, fakturantku, nebo takový prostě, co je potřeba, no. Manžel nějak, se stará o... vůbec o ty vozidla, aby jezdily, o řidiče, tak nějak nedá se říct, že přesně rozdělený.“ (Jiřina 45 let, podniká 13 let s manželem v autodopravě, 2 děti: 17 a 22 let)

Otec – patriarcha – šéf?

Zvláštním případem v našem souboru, který velmi dobře ilustruje mužský obor podnikání a rozvoj rodinné firmy

v rámci něj, je firma, kde působí podnikatel Michal. Původním majitelem, který dopravní firmu založil, je otec Michalovy manželky. Dcera zakladatele firmy však nemá fakticky postavení spolujitelky, ale větší slovo má ve firmě Michal – zeť zakladatele firmy. Michal dokonce charakterizuje práci své manželky – dcery zakladatele firmy – jako „výpomoc“ v administrativě. Jde o rodinnou firmu, kde tradiční rozdělení rolí (technické práce versus administrativní záležitosti) je dále posilováno postavou otce (zbytky paternálního patriarchy) a faktem, že řízení podnikání nepřebírá dcera (ta zůstává fakticky řadovou pracovníčkou v administrativě), ale její partner. Navíc i když úředně jsou čtyři společníci, z Michalova vyprávění je zřejmé, že moc není rozdělena rovnoměrně a zcela hlavní slovo má neustále jeho tchán.

„Já jsem společník, spolujitel a vlastně jsme rodinná firma, já, můj švagr, moje tchýně, můj tchán a ...“

T: Jako, že jste všichni jakoby na stejné úrovni.

No, na stejné úrovni ne, to, že to ten můj tchán začal, tak to vlastně on má to rozhodující slovo, ale jako společníci jsme všichni.

Šéf, ten dělá všechno, on rozhoduje, u něho je rozhodující, co se kde koupí a prostě tyhle ty věci jako investice, ne tedy sám, radí se s námi, ale jeho slovo je rozhodující. Švagr, ten se stará o tu marketingovou část i další věci, co se týče provozu, to znamená bezpečnost práce a různé odpady, já nevím, prostě to, co je potřeba. Já jsem, já dělám ekonomii, to znamená faktury, úvěry, pohledávky, závazky, vymáhání a takovýchle věcí, takže já jsem tady přes peníze. A manželka, ta právě vypomáhá v administrativě, spíš teda ty kancelářské práce.“ (Michal 40 let, ženatý, podniká 6 let spolu s manželkou, tchánem a švagrem v autodopravě, syn: 17 let)

Způsob řízení firmy – rozdělení kompetencí a jeho argumentace – je významně závislý na několika faktorech – pohlaví společníků, kteří firmu řídí, jejich vztah (manželství) a obor podnikání. Nejde totiž pouze o to, že úkoly a kompetence jsou ve firmě, kterou řídí společníci odlišného pohlaví, rozděleny na principu genderových stereotypů, ale také o obory, které jsou navíc samy o sobě genderovány a dále tak ovlivňují vztah mužů a žen jako společníků v podnikání. Stavebnictví a doprava jako typicky mužské obory pak jsou silněji než jiné (obchod a služby) strukturovány podle genderu a je možné je přirovnat k domácnosti a rolím muže a ženy v rámci ní. V rodinné firmě nebo obecně firmě řízené společníky opačného pohlaví dochází ke smazávání dalších možných dělicích principů kromě pohlaví, podle kterých by mohly být kompetence a úkoly distribuovány. U firem, které řídí společníci stejného pohlaví, se totiž objevuje princip vzdělání jako prvek specializace stejně jako důraz na zastupitelnost a kompromis v rozdělení kompetencí řízení firmy.

Bibliografie:

- Křížková, A. 2004. *Životní strategie podnikatelek a podnikatelů na přelomu tisíciletí*. Sociologické studie 04:08, Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Mulholland, K. 2003. *Class, Gender and the Family Business*. New York: Palgrave Macmillan Press.

- Pateman, C. 1988. *The Sexual Contract*. Cambridge: Polity Press.
- Strickland, W. J. 1992. „A Typology of Career Wife Roles“. *Human Relations* 45 (8): 797–811.
- Wajcman, J. J. 1998. *Managing like a Man. Women and Men in Corporate Management*. UK: Polity Press.

Poznámky

- 1** Text je výstupem projektu *Životní strategie v české podnikatelské sféře 90. let*, který byl v letech 2002 – 2004 finančně podpořen Grantovou agenturou České republiky (reg. č. B7028201). Ucelená analýza 31 biografických vyprávění podnikatelů a podnikatelek byla publikována v Křížková, A. 2004. *Životní strategie podnikatelek a podnikatelů na přelomu tisíciletí*. Sociologické studie 04:08, Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- 2** Ze 31 provedených hloubkových rozhovorů je 15 podnikatelů (7) a podnikatelek (8), kteří buď podnikají nebo ně-

kdy v průběhu své podnikatelské dráhy podnikali spolu s partnerem/kou (manželem/kou). 3 podnikatelky někdy podnikaly nebo plánují podnikat se společníkem – mužem – který není jejich životním partnerem. Žádný podnikatel v souboru nepodniká spolu se ženou, která by nebyla jeho partnerkou. 2 podnikatelky a 3 podnikatelé řídí své firmy spolu se společníci/kem stejného pohlaví opět bez partnerského vztahu. 2 podnikatelky a celkem 8 podnikatelů řídí své firmy sami bez dalších společníků.

Mgr. Alena Křížková vystudovala sociologii na Fakultě sociálních věd UK, kde v současnosti v rámci Ph.D. studia pracuje na tématu *Životní strategie žen a mužů v české podnikatelské sféře*. Je vědeckou pracovnící a zastupující vedoucí oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR.

DOBROVOLNÉ MATEŘSTVÍ BEZ PARTNERA / Lucie Kozlová, Nicola Tomanová

Současné společenské klima klade důraz na rovnost pohlaví, na individuální volbu a seberealizaci, což je v tradičně požímaném modelu manželství jen obtížně slučitelné. Vstup do manželství předpokládá změnu způsobu života související s tolerancí a kompromisy (Fialová, Hamplová, Kučera 2000). Chování a postoje lidí vůči manželskému soužití se tomu přizpůsobují – sňatky v pozdějším věku, redukce počtu dětí, individualizace životních stylů, odmítání manželství atd. (Rabušic 2001).

Hlavním trendem posledních desetiletí je nárůst nesezdaného soužití mladé generace. Indikátorem tohoto trendu je prudký pokles sňatečnosti a porodnosti a nárůst počtu mimomanželsky narozených dětí. Mladé ženy, jak uvádí Čermáková, odmítají kombinaci pracovních a rodinných rolí (Čermáková 2002). Z hlediska úrovně plodnosti se Česká republika řadí mezi země s nejnižšími hodnotami hluboko pod záchovnou hranici reprodukce. Tento termín znamená v podstatě to, kolik na jednu ženu připadá narozených dětí (*Národní zpráva o rodině* 2004). Jak vyplývá z posledních čísel Českého statistického úřadu, jedné Češce se v současnosti narodí 1,15 dítěte. Na Slovensku například na jednu ženu připadá 1,3 dětí; v Rakousku 1,34; ve Švédsku 1,54 a ve Francii se v současné době toto číslo pohybuje kolem hranice 1,9. Výsledky ČSÚ ukazují, že se každoročně zvyšuje také počet žen, které vychovávají své dítě samy. Např. zatímco v roce 1991 připadlo na tisíc svobodných žen devadesát jedno dítě, v roce 2001 jich bylo již sto padesát osm. Také Fialová a Kučera (Fialová, Hamplová, Kučera 2000) upozorňují na tento trend. Uvádějí údaj podílu počtu dětí narozených mimo manželství na celkový počet narozených dětí (v %), kdy v roce 1990 tento podíl byl 8,6%, a v roce 2001 již 23,5%. Tyto údaje souvisí jak s častým výskytem nesezdaných soužití, tak i s častějším uzavíráním sňatků až po narození dítěte.

Rodiny s jedním rodičem (kolem 90 % jsou to matky s dítětem nebo dětmi) jsou časté. Jedná se o rodiny vzniklé rozvodem, rozchodem, ovdověním, adopcí dítěte osamělou ženou nebo porodem mimo manželství, partnerství. Od počátku šedesátých let 20. stol. byl trend rodiny s jedním rodičem důsledkem převážně vzrůstajícího počtu rozvodů, v posledních letech je také odrazem nárůstu počtu žen, které mají děti mimo manželství – za svobodna. Sociální stigma svobodných matek, v minulosti značně patrné, se postupem času zmenšuje, mění se také věkové složení těchto žen. Dříve mezi nimi bylo mnohem více mladších žen, často nezletilých dívek. V současné době začínají převažovat zralejší ženy, v období střední dospělosti, často kolem 35 let. Jsou většinou zajištěné, úspěšné ve svém povolání, a ačkoliv jsou bez stálého partnera, rozhodly se pro mateřství. Obecně lze osamělé matky rozdělit do tří skupin. Osamělé matky, kterým manžel, partner zemřel, tedy vdovy s dětmi. Osamělé matky, které mají děti z rozpadlého vztahu. Třetí skupinou jsou matky, které záměrně zůstávají svobodné a mají dítě/děti s mužem, s nímž neplánují trvalý vztah, popř. ženy, které dítě adoptovaly, přijaly do pěstounské péče – zvolily *mateřství bez partnera*.

Dřívější negativní postoje společnosti k této skupině žen slábnou. Je to skupina stále početnější. Rozhodnutí ženy pro mateřství bez partnera může mít celou řadu příčin. Může být reakcí na nejisté vyhlídky do budoucna, vysoké nároky na individuální štěstí, na náročné vybudování stabilního vztahu v dnešní době. Mukti Jain Campionová, autorka knihy *Who's fit to be parent?*, považuje tento model za nový způsob rodičovství, který vytváří otevřenější rodinu, protože matka, které na dítěti opravdu záleží, dokáže, dle autorky, zmobilizovat kvalitní podpůrnou síť lidí, kteří se o ni a o dítě upřímně zajímají, pomáhají jim a podporují je. Argumentem žen volících mateřství bez partnera je také eli-

Tabulka 1: Uvedený počet dětí

Vzdělání	Počet dětí							
	Jedno	%	Dvě	%	Tři	%	Více	%
Vyučené	3	2,5	18	97,5	0	0,0	0	0,0
SŠ, vyšší	18	15,3	26	84,7	0	0,0	0	0,0
VŠ vzdělání	41	34,7	12	65,3	0	0,0	0	0,0
Celkem	62	52,5	56	47,5	0	0,0	0	0,0

Zdroj: vlastní výzkum.

Tabulka 2: Průměrný věk respondentek při narození prvního dítěte

	Vyučené	SŠ, vyšší vzdělání	VŠ vzdělání	Celkem
Průměrný věk	20,0	26,3	29,4	28,3

Zdroj: vlastní výzkum.

Tabulka 3: Může dítě vychovávat stejně kvalitně jeden rodič jako oba rodiče společně?

		Vyučené	SŠ, vyšší vzdělání	VŠ vzdělání	Celkem
Určitě ano	Počet	2	10	16	28
	%	1,6	8,5	13,6	23,7
Spíše ano	Počet	19	31	33	83
	%	16,0	26,3	28,0	70,3
Spíše ne	Počet	0	3	3	6
	%	0,0	2,6	2,6	5,2
Určitě ne	Počet	0	0	1	1
	%	0,0	0,0	0,8	0,8

Zdroj: vlastní výzkum.

minování možného traumatu dítěte rozvodem, rozchodem či ovdověním (Sobotková 2001).

V rámci výzkumu M. Tomáška z FSS MU se potvrdilo, že ačkoliv dotazovaní sami sebe označovali za singles, udržovali často nějakou formu pravidelného a dlouhodobějšího vztahu, ať už na bázi čistě sexuální nebo přátelské. Obecně by dle názoru autora do této skupiny mohly být řazeny i ženy preferující a praktikující mateřství bez partnera. Ze sčítání lidu v roce 2001 vyplynulo, že v jednočlenných domácnostech žije 12 % obyvatelstva ČR (Mareš, Potočný 2003).

V rámci pilotní studie, která byla realizována na Zdravotně sociální fakultě JU a týkala se zmapování preference mateřství bez partnera, byl stanoven jeden z cílů – zjistit motiv, který vede ženy k rozhodnutí být matkou bez partnera.

Základní soubor byl tvořen ženami – matkami, které dobrovolně a cíleně zvolily mateřství bez partnera jako svou reprodukční strategii. Výběr respondentek byl prováděn v ordinacích ženského lékaře a kvótou pro výběr do vzorku byla matka preferující mateřství bez partnera. Vzhledem k počtu

respondentek se jedná o pilotní studii, a tak výsledky nelze generalizovat pro populaci ČR.

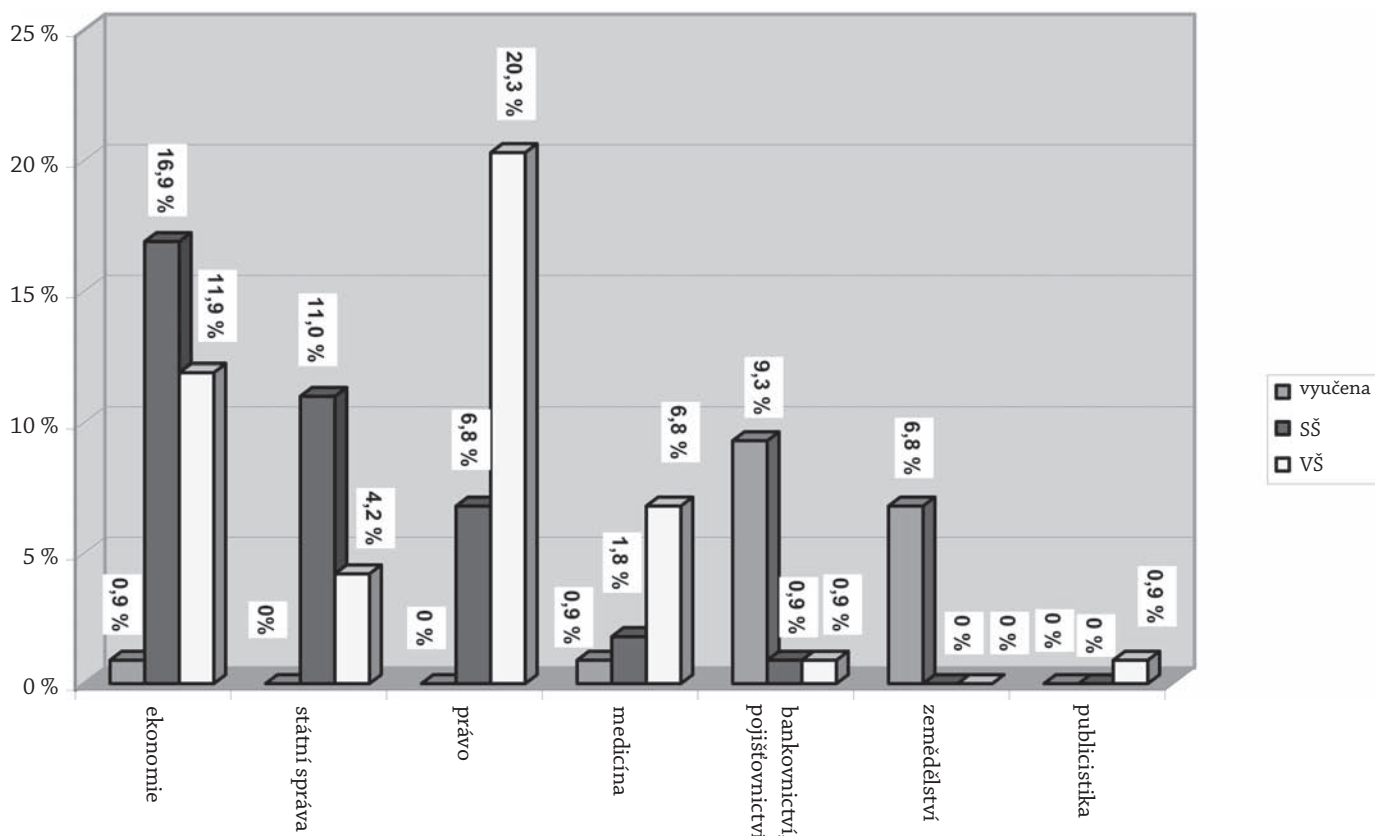
Celkem bylo formou krátkého řízeného rozhovoru osloveno 200 žen, dokončených a použitelných rozhovorů bylo stoosmnáct. Úspěšnost byla 59 %. Z dat získaných terénním šetřením vyplynuly níže uvedené výsledky.

První otázkou byl dotaz na věk respondentek. Průměrný věk respondentek byl 35,4 let. Strukturu vzorku dle nejvyššího dosaženého vzdělání dotazovaných zjišťovala otázka druhá a odpovědi byly následující: se základním vzděláním se studie nezúčastnila žádná (0 %) respondentka, vyučeno bylo 21 (17,8 %), se středoškolským vzděláním 44 (37,3 %) a vysokoškolsky vzdělaných bylo 53 (44,9 %) respondentek. Vzhledem k absenci respondentek se základním vzděláním je další výčet výsledků předkládán bez této kategorie dosaženého vzdělání.

Třetí otázka zjišťovala, kolik dětí v době výzkumu dotazované ženy bez partnera mají, a ilustruje ji tabulka 1. Tabulka 2 znázorňuje průměrný věk respondentek při narození prvního dítěte.

Pro vyhodnocení otázky týkající se oblasti profese do-

Graf 1: Oblast zaměstnání v souvislosti se vzděláním žen

tazovaných byly z odpovědí vytvořeny následující varianty (graf 1): a) ekonomie – 35 (29,7 %); b) státní správa – 18 (15,3 %); c) právo – 32 (27,1 %); d) medicína – 11 (9,3 %); e) bankovníctví, pojišťovnictví – 13 (11 %); f) publicistika – 1 (0,8 %) a g) zemědělství – 8 (6,8 %).

Další otázka se tázala na postavení respondentek v rámci organizace, ve které pracují a ilustruje ji graf 2. Ženy celkem odpověděly: a) vedoucí pracovník – 21 (17,8 %); b) vedoucí oddělení, odboru – 47 (39,8 %); c) vlastní firma – 32 (27,1 %); a d) jiné – 18 (15,3 %).

Na otázku týkající se příjmu ženy celkem odpověděly: a) do 10 000 Kč – 13 (11 %); b) 10 – 30 000 Kč – 19 (16,1 %); c) 31 – 50 000 Kč – 61 (51,7 %); d) 51 – 100 000 Kč – 20 (16,9 %); e) více než 100 000 Kč – 5 (4,2 %).

Otázka charakterizující význam rodiče ve výchově dítěte zněla: „Může dítě vychovávat stejně kvalitně jeden rodič jako oba rodiče společně?“ Respondentky celkem odpověděly: a) určitě ano – 28 (23,7 %); b) spíše ano – 83 (70,3 %); c) spíše ne – 6 (5,2 %); d) určitě ne – 1 (0,8 %). Viz tabulku 3.

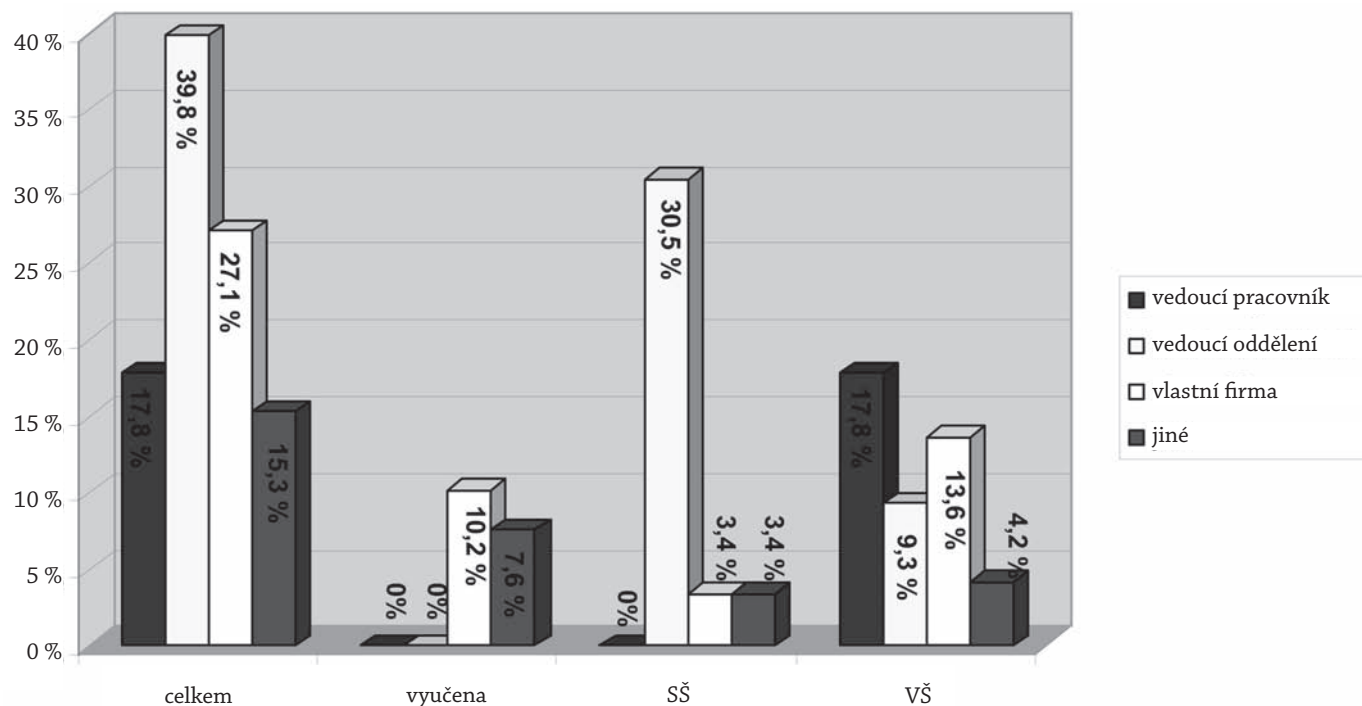
Poslední otázka zjišťovala okolnosti, pro které se dotázané rozhodly být matkami vychovávajícími své dítě/děti samostatně, bez partnera. Odpovědi byly zaznamenány do následujících variant: a) špatné zkušenosti s muži v minulosti – 37 (31,4 %); b) kariéra, nechota se přizpůsobovat, touha být nezávislá – 51 (43,2 %); c) nebyl nalezen vhodný partner pro založení rodiny – 28 (23,7 %); d) vzor z primární rodiny – 2 (1,7 %).

Dotázané respondentky byly v průměrném věku 35,4 let. Samozřejmě všechny ženy zařazené do studie byly matkami. Průměrný počet dětí u sledovaného vzorku byl 1,4 dětí.

Zaměstnání, která tyto ženy vykonávaly, nepatřila k tradičně ženským povoláním. Jednalo se většinou o profese velice časově náročné, společensky hodnocené jako prestižní, finančně zajímavě ohodnocené. Profese, uváděné respondentkami, byly těmi, ve kterých tradičně dominují muži a ve kterých se prosadit bývá velmi náročné. Dotázané ženy navíc uváděly jako své pracovní zařazení v rámci organizace vedoucí místa, popř. práci v rámci vlastní firmy. Z okruhu otázek dotazujících se na pracovní sféru vyplynulo, že obecně lze ženy praktikující mateřství bez partnera považovat za osoby velmi tvrdě pracující, úspěšné v tradičně mužských profesích a ekonomicky nezávislé. Podobně vidí situaci také Křížková, která ve svém výzkumu uvádí, že ženy v řídicích funkcích se některými svými postoji blíží mužským názorům a postojům a jsou ve svém zaměstnání spokojenější než ženy bez podřízených. Ženy v řídicích pozicích však tráví v zaměstnání mnohem více času než ženy bez podřízených a to především na úkor svého volného času (Křížková, Václavíková-Helšusová 2002).

Ženy preferující mateřství bez partnera vyjádřily pozitivní názor (určitě ano a spíše ano) pro stejně kvalitní výchovu dítěte jedním rodičem jako u rodičů obou v 94 % odpovědí. Takto vysoké číslo se dalo u této skupiny očekávat. S jejich názorem se neshoduje většina odborníků, např. Vymětal (2004) vidí jako nejlepší prevenci strachu a úzkostných stavů u dětí harmonické, klidné rodinné prostředí a kvalitní vzájemný vztah rodičů. Warshak (1996) poukazuje na psychická poškození, která spatřuje u dětí vyrůstajících v rodinách s výhradní péčí matky. Uvádí především nejistoty z hlediska sexuálních rolí, omezenou schopnost vytvářet intimní vzta-

Graf 2: Pracovní pozice žen v kontextu se vzděláním

hy, deprese, úzkost, nedostatek sebeovládání, nízkou míru sebeúcty a sebehodnocení. Tyto poruchy spatřuje u chlapců i u dívek. Z hlediska učení C. G. Junga lze potom hovořit o komplexech. V komplexech se odrážejí naše problematické vztahové vzorce z dětství i z pozdějšího života, včetně doprovodných afektů a stereotypních způsobů chování. Kastová potom uvádí, že komplexy jsou mezi sebou propojeny, hovoří se tedy o komplexových polích. Otcovský a mateřský komplex se diferencuje z rodičovského komplexu. Tyto komplexy mají vnitřní spojitost – při pozitivním mateřském komplexu nemá otcovský komplex nikdy tak destruktivní účinek jako v případě člověka, u kterého podpůrná funkce mateřského komplexu chyběla – a naopak. Tyto komplexy mají své typické komponenty a jsou zabarveny zkušeností s osobním otcem a otcovskými postavami a prožitky s osobní matkou a mateřskými postavami, s nimiž se člověk v průběhu života setkává (Kastová 2000). V knize autorů Langmeiera a Krejčířové je uvedena studie Hetheringtona, který prokázal, že dívky vyrůstající bez otce se vdávají dříve, nejsou často spokojeny se svými manželi a se svým sexuálním životem. Častěji vyjadřují obavy, že by svými partnery mohly být zraněny, opuštěny, zraněny. Obdobné potíže byly nalezeny i ve vztazích mužů, kteří vyrůstali bez otce. Především potom v naplnění heterosexuálních vztahů, v překonávání pocitů osamělosti, strachu ze selhání v intimních vztazích (Langmeier, Krejčířová 1998). Autoři Langmeier a Krejčířová se ve své knize odkazují na autory Billera a Salterovou, kteří poukazují na souvislost mezi pevným vztahem otce a dítěte, dokonce i během novorozeneckého věku, a vývojem intelektu dítěte. Uvádějí, že vliv otce na mentální rozvoj dítěte začíná již v pátém až šestém měsíci věku dítěte (Langmeier, Krejčířová 1998).

V naší společnosti stále existují rozdíly činěné mezi pohlavími. Diferenciace jsou patrné již v základním školství –

i ve slabikáři lze nalézt její jednoznačné prvky. Také matky preferující mateřství bez partnera spatřují tyto rozdíly v přístupu k pohlavím, a to jak ve společnosti, tak v pracovní sféře. Právě ženy pracující a fungující v mužských profesích jsou s těmito rozdíly denně konfrontovány. Navíc lze souhlasit s názorem Křížkové, že jsou tyto ženy nuceny přejímat některé typicky mužské prvky a z tohoto důvodu mají také možnost nahlížet na problematiku z obou stran. Paradoxně však Křížková (Křížková, Václavíková-Helšusová 2002) uvádí, že ženy ve vedoucích funkcích jsou méně shovívavé k ženám, které jsou jejich podřízenými, a to i v situacích souvisejících s mateřstvím.

Významnou otázkou byla otázka, která zjišťovala motiv, pro který se dotazované matky rozhodly vychovávat své dítě/děti samy, bez přítomnosti a spoluúčasti biologického otce dítěte. Jako důvody pro toto rozhodnutí uváděly špatné zkušenosti s muži (31,4 %); neochotu se přizpůsobovat, touhu být nezávislá, budovat kariéru (43,2 %); a také situaci, kdy nenalezly vhodného partnera, se kterým by si přály dlouhodobě žít a mít dítě, ale po dítěti toužily (23,7 %). Zbývající počet žen uvedl vzor ze své primární rodiny. Jak se ukázalo, respondentky nejednaly z finančních důvodů, neobjevily se mezi nimi ani žádné, které by jako důvod uvedly homosexualitu. Pokud bychom jejich chování chtěly hodnotit, dala by se nalézt řada pohledů na jejich uspořádání rodinného života. Část veřejnosti by patrně odsoudila zájem žen na budování kariéry, touhu po pracovním uplatnění, seberealizaci. Křížková uvádí, že samotný pojem „kariéra“ je v české společnosti dlouhodobě spojen s nepříznivě hodnocenými obsahy. Kariéra byla přímo spojována s kariérismem a jeho negativním vnímáním. U žen, v tomto kontextu, je situace obtížnější, protože jsou konfrontovány s očekáváním vztahujícím se více mimo pracovní sféru (Křížková, Václavíková-Helšusová 2002). Převažující část odborní-

ků by jejich rozhodnutí odmítnout dítěti přítomnost otce považovala za velmi neodpovědné (viz výše uvedené). Například podle Ronenové se u chlapců psychické poruchy vyskytují třikrát častěji než u dívek, s výjimkou úzkosti a deprese. Z toho vyplývá, že i když každému dítěti bude chybět otec jako primární vychovatel, chlapci jsou jeho nepřítomností ohroženi více než dívky. Zejména faktory, které Ronenová vidí jako příčiny zvýšeného počtu psychických poruch, mohou být zásadním způsobem nepřítomností otce ovlivněny (Ronenová 2000).

Každá z žen má své důvody, proč se rozhodla pro tento životní způsob. Bohužel, toto rozhodnutí neučinily pouze za sebe, ale také za své děti, které v tomto případě nemají možnost volby. Rozhodnutí matky ovlivní jejich další život, a jaké bude mít toto rozhodnutí následky, se projeví v budoucnu. Sociální politika České republiky by měla reagovat na vyvíjející se demografické trendy. Pokud se budou v České republice zvyšovat počty dětí narozených mimo manželství, které se navíc nestýkají s biologickým otcem, adekvátní odborníci by měli být připraveni poskytnout těmto dětem odpovídající pomoc, v případě, že ji budou potřebovat.

Literatura

- Čermáková, M. et al. 2002. *Podmínky harmonizace práce a rodiny v České republice*. Praha: Sociologický ústav AV ČR. 115 s.
- Fialová, L., Hamplová, D., Kučera, M. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství. 163 s.

- Kastová, V. 2000. *Dynamika symbolů*. Přel. Vašková, J. Praha: Portál. 208 s.
- Křížková, A., Václavíková-Helšusová, L. 2002. *Sociální kontext žen pracujících v řídicích pozicích*. Praha: Sociologický ústav AV ČR. 48 s.
- Langmeier, J., Krejčířová, D. 1998. *Vývojová psychologie*. Praha: Grada Publishing. 344 s.
- Mareš, P., Potočný, T. 2003. *Modernizace a česká rodina*. 1. vyd. Brno: Barrister & Principal. 348 s.
- Národní zpráva o rodině. 2004. Praha, MPSV ČR.
- Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? – porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství. 265 s.
- Ronenová, T. 2000. *Psychologická pomoc dětem v neseznaných*. Praha: Portál, 160 s.
- Sobotková, I. 2001. *Psychologie rodiny*. Praha, Portál. 176 s.
- Vymětal, J. 2004. *Úzkost a strach u dětí*. Praha: Portál. 184 s.
- Warshak, R. A. 1996. *Revoluce v porozvodové péči o děti*. Praha: Portál. 240 s.

Doc. Ing. Lucie Kozlová, Ph.D. je vedoucí Katedry sociální práce a sociální politiky na Zdravotně sociální fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.

Bc. Nicola Tomanová je studentkou magisterského studijního oboru Rehabilitační-psychosociální péče o postižené děti, dospělé a staré osoby na Zdravotně sociální fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.

BABIČKY-MATKY?

DISKURZIVNÍ KONSTRUKCE MATEŘSTVÍ SKRZE ASISTOVANOU REPRODUKCI / Zamykalová Lenka

V následujícím článku se budu zabývat diskurzivní analýzou neplodnosti a asistované reprodukce (dále AR).¹ Zajímá mě, jaké (diskurzivní) strategie jsou užívány k vymezení hranic asistované reprodukce, a tedy i hranic rodičovství, resp. mateřství. Reprodukce „s pomocí“ medicíny se odehrává ve složitém spletitvém různých osudů, motivů, rozhodnutí, vývoje vědy, medicíny i modelů rodiny. Zaměřím se proto na jedno dílčí téma, a to na mateřství postmenopauzálních žen.

V současné době platí v České republice dvě věkové hranice pro vstup žen do AR. Jen do 40ti let věku ženy je léčba hrazena pojišťovnou a v 48 letech se jí AR uzavírá zcela, bez ohledu na způsob úhrady. Vzhledem k vysokým finančním nákladům spojených s AR, zůstávají za hranicemi klinik nejen páry, v nichž je ženě více než 48 let, ale také mnoho párů, u kterých je ženě 40 let a více.

Z medicínského hlediska je situace postmenopauzálních žen následující. Jedná se o starší ženu, která má funkční dělohu, ale nemá již vajíčka nebo má vajíčka špatné genetické kvality, a proto musí přijmout vajíčka ženy-dárkyně. Sociální matkou chce ale být ta starší z žen. A jak později uvidíme, právě toto její přání je nejvíce problematizováno.

V médiích nacházíme dva typy popisu postmenopauzálních matek. První je negativně laděný obraz babiček-matek. Ženy, které nebudou mít dost sil, aby dítě vychovaly až do jeho dospělosti, a které se svým dětem kvůli velkému věkovému rozdílu odcizí. Stejně úvahy nad riziky otcovství v pokročilém věku nejsou příliš často zmiňovány, v kombinaci se starší matkou však vysoký věk otce podle některých vede k riziku, že by AR produkovala potenciální sirotky.

Druhý popis je naopak pozitivní a týká se budoucnosti: postmenopauzální mateřství je chápáno jako logické pokračování trendu odkládání sňatků a rození dětí a stále rostoucí emancipace žen. Ženy i muži budují svou profesní kariéru a rození dětí budou postupně odkládat až za hranici přirozených reprodukčních schopností ženy. Až to technologie AR umožní, budou si mladé ženy mrazit svá vajíčka stejně tak, jako si muži dnes mrazí sperma. Založení rodiny lidé odloží na dobu, kdy budou již zcela finančně zajištěni a budou se moci plně věnovat pouze výchově dětí. Díky prodlužujícímu se věku dožití a stále se zlepšující zdravotní péči, budou tito „předdůchodoví“ rodiče ve skutečnosti docela „mladí“ a své děti budou moci vychovat až do dospělosti. Obavy

z odcizení jsou zbytečné, neboť i dnes jsou některé děti vychovávány prarodiči, aniž bychom na nich pozorovali nějakou újmu. Rodina budoucnosti by tedy mohla být dvougenerační. (srov. Kirejczyk 2000, Pfeffer 2000)

V ČR se lze zatím setkat především s prvním z popisů. Jeho převaha – v médiích, v názorech lékařů, zástupců pojišťoven i pacientů – vede k tomu, že do budoucna zřejmě nelze očekávat výrazné posuny věkových limitů pro přístup do AR. Navíc poptávka ze strany žen není příliš velká. V argumentaci proti i pro otevření AR i ženám nad 48 let převažují odůvodnění „přirozenou“ hranicí plodnosti žen, mírou úspěšnosti metod AR a „sociální“ hranicí mateřství.

Limit 48 let, v některých případech 40ti let, a jeho vázanost na ženy je často vysvětlován následujícím způsobem.

„Jednak se předpokládá, nebo je prokázáno, že se vzrůstajícím věkem ženy se množí chromozomální aberace, (...) čili to je jedna věc. Druhá věc, která evidentně hraje roli, je, řekl bych, ten faktor sociální, protože já osobně si myslím, že člověk by měl být rodičem nejpozději tehdy, kdy je schopen o to dítě se postarat do jeho dospělosti (...). Tam je ovšem otázka ještě jedna, že u ženy je fyziologický limit. Zatímco u muže není fyziologický limit (...), rozhodně bych si asi stanovil nějakou hranici, která by měla být v podstatě stejná u muže i u ženy (...). Je fakt, že prostě jsou muži, kteří si pořizují v těch 60ti děti (..) tam zase ta biologická hranice není, u mužů nenastává nějaká menopauza, tam pouze se zhoršováním zdravotního stavu prostě se zhoršují ty reprodukční schopnosti, ale není tam žádný předěl.“ (embryolog 3)

Embryolog začíná od (buněčného) jádra problému – to je fyziologický limit bránící ženám nad určitý věk mít „přirozeně“ děti. Na další úrovni přistupuje sociální limit – jen do určitého věku máme schopnost své děti vychovat až do jejich dospělosti. U mužů žádný limit není, odkazuje se na „přirozenost“ otcovství ve starším věku – starší muži se stávají otci normálními, tj. medicínsky neasistovaným způsobem. Jak říká jeden z lékařů: „U muže to samozřejmě neplatí. Plodnost také klesá s věkem, ale ten pokles zdaleka není tak dramatický a jsou samozřejmě muži, kteří se stanou otci v osmdesáti.“ Tento typ diskurzu nazývám *diskurzem přirozenosti*.

Lékař vychází z dichotomie umělé (medicínsky navozené) a přirozené (odehrávající se v těle, bez pomoci medicíny, v přírodě). Mezi příčinami jsou ustaveny vztahy posloupnosti. Tuto strategii budu označovat jako *diskurz hierarchizace příčin*.

Další z lékařů rozlišuje ekonomické důvody, které jsou až druhotné, a omezení, vyplývající z podstaty věci, tj. ony biologické limity.

„Něco jiného je to, co je dáno pojišťovnou, a jiná jsou omezení, která vyplývají z podstaty věci. Pojišťovna stanovila tento věk jenom proto, že úspěšnost metod po 40tém roce věku je tak mizivá, že se jim nevyplatí to platit, to je ten důvod, jiný důvod tam není. Prostě když se podíváte na křivku úspěšnosti v závislosti na věku té pacientky, tak se dostáváte u 35letých a výše na úspěšnost, která je vyjadřována čísly 2,5–5 %.“ (lékař 7)

Je zajímavé, že nedochází k propojení těchto důvodů. Zástupci pojišťovny totiž provádí totéž rozlišení. S tím rozdílem,

že statistické tabulky, které jsou základem limitů pro úhradu léčby, jsou chápány jako věrný odraz biologických limitů a zákonitostí. Tedy lékaři odpovědnost spojují s pojišťovnami a jejich ekonomickými zájmy, a pojišťovny zase odpovědnost spojují s lékaři a jejich neúspěchy, které jsou limitovány přírodou, biologií. Obecně při ustavování věkových limitů hraje důležitou roli *diskurz kvantifikace*, způsob, jakým je měřena úspěšnost jednotlivých metod AR, jak se pracuje se statistikami, s čísly, s procenty. [Potter 1996: 187–194]²

Jedna z embryoložek ale poukazuje na to, že věk (a s ním spojované biologické limity) není tak jednoznačnou kategorií, pracovat s ním jako s tvrdou statistickou proměnnou může být zavádějící.

„Je potřeba se taky asi podívat na populaci té které země. Určitě u nás žena v padesáti je prostě starší než padesátiletá západní Němka, bývalá. Díky celému předcházejícímu životu, zdravotní péči a životnímu stylu. Ono se to časem srovná, ale určitě, když porovnáte padesátiletou Rusku, tak je daleko starší v těch padesáti, biologicky, než padesátiletá Češka, protože jsou to sedřený ženský, který ten život neprožily v bůhvíjaké pohodě. Takže i k tomu je potřeba přihlížet. Někdy vám přijde čtyřicetiletá šmrncovní ženská, které byste v životě 40 let neřekla. A někdy přijde třicetiletá a vy si myslíte, že je babička.“ (embryoložka 4)

Na to, jak jsme staří – co skutečně znamená naše rodné číslo – má vliv společnost, ve které žijeme. Něco znamená věk vajíček, něco jiného zase věk sociální: člověk je tak starý (mladý), na kolik let se cítí. Citovaná embryoložka jde ve svém tvrzení ale ještě dál: padesátiletá Ruska je *biologicky starší* než padesátiletá Češka, a ta zase starší než padesátiletá Němka. Důležitý je i vzhled žen, na kolik let vypadají – tedy kombinace věku biologického (zdravotního stavu) a sociálního (oblečení, vzhled, styl). Žena-babička nemusí mít ani vnoučata, ani nemusí být nutně ve věku důchodkyně. Zůstáváme ale na úrovni nemnoha, do jisté míry výjimečných žen, v *diskurzu individualizace (dopadů)*. Tyto individuální případy jsou zatím nepočtené a tedy statistiky (které je nezohledňují) lze nakonec vzít jako rozumný základ rozhodování. Do budoucna, až bude šmrncovních čtyřicátnic a padesátnic více, lze možná uvažovat o posunu věkových limitů směrem nahoru. Možná to bude už docela brzy, jak podotkl v rozhovoru jeden z lékařů: „Dneska je moderní mít děti okolo čtyřicítky.“

I další ukázka pracuje se sociálním kontextem věku a stárnutí a s kategorií babiček, ale trochu jiným způsobem.

„Nejstarší ženu jsme myslím měli pětáctičetiletou. Ale to už jim potom rozmlouváte, říkáte – je to vaše rozhodnutí. Já zase na druhou stranu neřeknu ne, pokud má žena menzes, pokud má cyklus, tak ten výkon můžete udělat. Když bude mít v padesáti měsíčky. Nemělo by se to dělat klimakterickým ženám, to, co dělají v Itálii – babičkám – které nějak nastimulujeme hormony a dávají jim darovaný embrya, tak to jde klidně do šedesáti, ale to je blbost. Vždycky říkám: podívejte se, je vám 40, 45 let. V tomto případě, pokud chce vaše dítě jít na vysokou školu, a chcete je vychovat – průměrný věk 45 a 25, když půjde z té vysoké, to vám bude 70, sama si zvažte, jestli se chcete dožít promoce svého dítěte, nebo žít se svědomím, že nevíte,

co to děcko bude dělat, jestli máte někoho, kdo ho bude vychovávat, to si zvažte sama. A když se to tak vezme, tak těch 42, 43 je taková hranice, kdy by se člověk měl té promoce ještě dožít.“ (lékař 7)

Všimněme si, že zodpovědnost je (zvláště ve věku od 40 do 48 let, kdy už léčbu nehradí pojišťovna) delegována na ženu. Jde o oblast sociálních důsledků. Technicky, medicínsky je možné (téměř) všechno, *ale nemělo by se to dělat babičkám*. Kategorie babička je zde použita v duchu výše popsaného negativního obrazu postmenopauzálních žen. Nemyslí se předčasně stará žena, sedřená životem, ale „tradiční“ babička v důchodu, starající se o vnoučata. Takové babičky přece nerodí děti. Nejde o to, že starší ženy pokoušející se o AR většinou babičkami nejsou, že žádné své děti a tedy ani vnoučata nemají. Kategorie babička je spojena s ženou určitého věku bez ohledu na její rodinný status.

Přírodu (stejně tak jako společnost či vědu) lze rétoricky využít pro opodstatnění pevných (věkových) hranic i pro jejich zrušení či rozvolnění. Podobně jako je důležitý ne věk sám o sobě, ale věk v souvislosti s okolnostmi našeho stárnutí, tak je často důležitější věk vajíček než věk dělohy (biologický věk ženy). Věk je relativní kategorie.

„Ve 40ti letech vlastně přichází statistická hranice, kdy se efektivita IVF s jejími gametami dostává na úroveň 5ti až 10ti %. A tehdy je tam potom jednoznačně indikace, nebo jednoznačná, prostě je tam indikace zdravotnická nebo lékařská k tomu, aby se použily dárcovské gamety. A ty musíte mít od ženy, která má do 35ti let, ale vy je můžete přenést do ženy – tam stačí, aby ta žena měla dělohu a v ní sliznici. Protože ta žena může mít menstruaci, nebo vůbec nemusí mít menstruaci – tzn. že může mít i víc než 50 let, může jí být i 60 let a my jsme schopni hormonálně to endometrium tak vybudovat, jako kdyby měla menstruační cyklus, že do ní dodáváme hormony a to endometrium roste. A tehdy do ní můžeme přenést dárcovské gamety.“ (lékař 2)

Následující ukázky z novinových článků používají (konstruují) fakta přírody velmi podobně. Biologické hodiny mohou být u ženy pevně dané – ale u každé ženy jinak. Pevnost přírodních limitů mluví pro rozvolnění hranice, nikoli pro její upevnění. Konkrétní věkový limit by možná měl být opuštěn a hranicí by měly být reprodukční schopnosti jednotlivých žen, přítomnost resp. nepřítomnost menstruace, která signalizuje funkci vaječníků. Problém je lokalizován, spojen s jedním orgánem – s vaječníky. Věk, to je hlavně věk vajíček, a jeho hodiny tikají v každé ženě jinak. Z hlediska medicíny, z hlediska technologie by jako kritérium stačilo zeptat se každé uchazečky, zda menstruuje. Zeptat se těla, přírody.

„Ptáte se, jaký věkový limit jsme stanovili u nás? Při této léčbě by se neměla překračovat přirozená plodnost ženy. A ta končí kolem osmačtyřiceti let. (...) biologické hodiny prostě nezastaví.“ (Antonová 1998)

(doktor Čekal, Gest) : „Limit možností je ve vaječnicích. V přechodu, to je od 45–55 let, se vajíčka unaví. Tvrdnou a pro spermie je těžší se do nich dostat. Nicméně biologické hodiny jdou u každé ženy různě.“ (Vašíčková 2001)

V rozhovoru novinářky s ředitelem jednoho z center AR je rozhodování o hranicích delegováno na společnost.

VS: Kde vy vidíte etické hranice asistované reprodukce?

JK: Jedním z těch pravidel je třeba horní věková hranice 46 let. Starším ženám už tento zákrok neprovádíme. Chceme především, aby se o těchto problémech hovořilo, aby společnost dala najevo, co je pro ni přijatelné, a co už ne. (...)

VS: Nebylo by však pro vás jednodušší, kdybyste se mohli držet pevné normy?

JK: No samozřejmě, že bylo. My ale dnes a denně sledujeme, jak jsou životní situace pestré. Těžko je můžete stlačit do nějakých regulí. Každý lidský osud má svou cenu, je neopakovatelný. (Suchá 2001)

Společnost má dát najevo, co je pro ni přijatelné. Zároveň je poukázáno na to, že stanovení pevné hranice je vždy těžké, neboť individuální situace jsou jimi ztěžlivě zobecnitelné. Na jedné straně je tu kompaktní kategorie společnosti, která jako celek rozhoduje, a zároveň nekonečná různorodost biografí, která dosažení společenského konsenzu velmi ztěžuje. Poukázání na tento rozpor není náhodné, je použito v situaci, kdy se někteří lékaři a etici snaží vyvolat diskusi o nutnosti přijetí specifického zákona o AR, který by dnes poměrně svobodně vyjednávané okolnosti praxe AR pevně stanovil.³ Mnoho lékařů se domnívá, že absence zákona má i své výhody – umožňuje např. právě individuální posouzení případů a flexibilní posouvání hranic neplodnosti.

Velmi podobně je diskurz individualizace (dopadů) použit v následující ukázce.

„Přišly nové techniky, takže si některé ženy řekly, že to ještě zkusí. Potom zase často překročí věk, aby byly dobře stimulovatelné. (...) každý to bere jinak, ale já nevím, jestli ty maminky padesátnice, jestli je to dobře. Myslím si, že ta příroda nějaké ty své mantinely má a ví, proč to je takhle. Myslím, že i potom fyzicky a psychicky to může být problém – to dítě by třeba bylo dobře opečovávané. Nevím, zase je to individuální. Když je ta paní už v menopauze, tak nevím, jestli to má cenu. (...) Takže bych to nechala, dokud ta žena menstruuje, protože vyvolávat to pak nějak uměle. Ale zase na druhou stranu, třeba měli dítě, přišli o něj za dramatických okolností a pak, když tady člověk slyší ten příběh a když ona se tak strašně upne na to, tak je těžké jí říct, že to je nesprávné, úplně. To, co chce.“ (embryoložka 2)

Nejdříve je definováno obecně a univerzální, tj. příroda. *Příroda ví, proč to tak je*: proč u žen dochází k menopauze. Neplodnost žen v menopauze je přirozená, není patologickým stavem, který by měl být předmětem AR. Embryoložka navrhuje, stejně tak jako výše uvedený lékař, shodnout se na flexibilní hranici reprodukčních schopností té které ženy. Jenže individuální *dramatické* osudy problematizují i tyto (flexibilní) přírodní, přirozené limity. V kontextu některých životních příběhů nelze odepřít ani vyvolání menstruace uměle.

Hranice věku tedy získávají (různý) význam na základě mnoha různých okolností. Ženy mají své životní příběhy, svůj životní styl. Jejich reprodukční schopnosti končí v různém věku. Uvažovat o věku žen znamená uvažovat o věku vajíček, věku dělohy, věku, na který se ženy cítí, za-

počítat věk dožití v dané populaci. Velký vliv mají také stávající možnosti AR.

Důležitou roli hrají statistiky úspěšnosti – jak a na základě čeho se počítají. Úspěšnost v AR má mnoho podob. Například pro laboratoř je úspěchem, pokud se embrya v ní kultivovaná dobře rýhují, implantují a je jich dostatek. Zdravotní pojišťovna považuje za úspěch minimální finanční náklady a minimální zdravotní rizika. Pro ženu (a i pro lékaře) je úspěchem narození zdravého dítěte. [Řežábek 2001] A právě úspěšnost měřená na ukončená těhotenství je v případě postmenopauzálních matek velmi nízká. To je jeden z důvodů, proč stále existují dva věkové limity. Hranice 40ti let věku ženy, přímo odvozená od toho bodu statistických křivek úspěšnosti a finančních nákladů, který přesahuje míru solidarity nastavené ve zdravotním pojištění, a hranice 48 let věku, od které finanční náklady nesou pacienti a za kterou se dnes úspěšnost blíží nule. Hodnota 48 let také vychází z horní hranice průměrného věku, ve kterém dochází u žen k menopauze. Zohledňování individuálních případů žen, u nichž dochází k menopauze ještě později, pak podle mnohých nemá prakticky smysl.

Nejsilnější, ve smyslu nejviditelnější, je ve vyjednávání věkových hranic hlas lékařů a pojišťoven. Zodpovědnost rozhodovat je delegována právě na ně a především na jejich statistiky. Toto jejich postavení je posilováno mediálními reprezentacemi – v každém článku je citován některý z lékařů, případně čísla ze statistik. Hlas pacientů a pacientek je slabší, o matkách padesátnicích se píše pouze v článcích o „skandálních“ praktikách zahraničních lékařů. Na druhou stranu může být i velmi vlivným. Jak jsme viděli, je to nakonec často síla životního příběhu, která rozhodne o významu věkové hranice. To, že pár přijde při nehodě o své jediné dítě, je nakonec důležitější než to, jestli daná žena menstruuje a je tedy přirozeně plodná, jestli jsou statistiky úspěšnosti v její věkové kategorii téměř rovny nule či jestli jsou matky padesátnice společensky přijímané. Síla těchto příběhů ale klesá s četností jejich užívání. Jejich síla je v jejich výjimečnosti, jakmile by se argumentace „dramatickými“ osudy stala příliš častou, ztratila by svou přesvědčivost.

Podobně odkaz na objektivní fakta přírody, přirozenou a pohyblivou hranici plodnosti žen danou přítomností menstruace, není v současné době tím nejdůležitějším. Úspěšnost AR u žen nad 40 a zvláště nad 45 let je natolik nízká, že je podle mnohých vlastně jedno, jestli bude hranice definována věkem nebo pohyblivě. I proto je nakonec za rozhodující považována společenská definice legitimní podoby mateřství (rodičovství). Je definována jako rozhodující, neboť odkaz na ní je morálně přijatelnější než odkaz na (ekonomickou) efektivitu AR. Lze tedy očekávat, že zvýšením úspěšnosti AR s vývojem nových metod a rostoucí poptávkou ze strany žen, bude důležitost přisuzovaná společnosti spíše klesat. Hlas společnosti může být pak definován i jako diskriminující. Dnes tomu ale tak není.

Literatura

Antonyová, J. 1998. „Vymodlené děti“. *Květy*, č. 5, s. 24–25.

Holecová, S. 2001. „Žena počne dítě již mrtvého muže“. *MF Dnes* dne 5. 3. 2001, s. 8.

Kirejczyk, M. 2000. „Enculturation through Script Selection: Political Discourse and Practice of In Vitro Fertilization in the Netherlands“. Pp. 183–206 in Saetnan, A. R., Oudshoorn, N., Kirejczyk, M. (eds.). *Bodies of Technology. Women's Involvement with Reproductive Medicine*. Columbus: Ohio State University Press.

Pfeffer, N. 2000. „Regulating Reproduction“. Pp. 254–277 in Saetnan, A. R., Oudshoorn, N., Kirejczyk, M. (eds.). *Bodies of Technology. Women's Involvement with Reproductive Medicine*. Columbus: Ohio State University Press.

Potter, J. 1996. *Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage.

Řežábek, K. 2001. „Hodnocení úspěšnosti v asistované reprodukci“. *Česká gynekologie* 28, 2 (pracovní verze, nestránkováno)

Suchá, V. 2001. „Lidský osud se do žádných pravidel nevtěsná. „Kdo si vezme na svědomí zakazovat chtěné dítě?“ ptá se ředitel Centra asistované reprodukce“. *MF Dnes* dne 28. 4. 2001, s. 11.

Vašíčková, M. 2001. „Dítě na stará kolena“. *MF Dnes*, 10. 11., s. 4.

Zamykalová, L. 2002. „Otcem po smrti?: Management trajektorií v asistované reprodukci“. *Cargo. Časopis pro kulturní/sociální antropologii*, 3–4: 242–279.

Zamykalová, L. 2003. „Kdo smí participovat na asistované reprodukci? Ustavování hranic neplodnosti“. *Biograf*, 31: 26–50.

Poznámky

1 Vycházím zde ze sémiotické analýzy článků z let 1978 až 2004, která je součástí grantového projektu GA AV (grant č. KJB7028402: Fenomén bezdětnosti v kontextu vývoje české společnosti). Částečně vycházím také z dat, která jsem sbírala pro svou diplomovou práci (Asistovaná reprodukce: Problém ustavování hranic, FSV UK, Praha 2002), a to z rozhovorů se zúčastněnými aktéry (páry podstupujícími léčbu, lékaři, embryology, etiky atd). Celkem se jedná o 34 rozhovorů a okolo 350 článků. Zpracování jiných dílčích témat lze nalézt v Zamykalová 2002, 2003.

2 Diskurz kvantifikace je podle Pottera jednou z častých strategií produkce fakticity popisů. Typickým příkladem jsou různé registry. Cílem je, aby statistiky přesvědčily své čtenáře, že realitu věrně odrážejí. Čísla podle Pottera hrají důležitou roli v přesvědčování o pravdivosti popisů. Táž čísla lze různě interpretovat, dopady lze zveličovat i zmenšovat. Mezi různé rétorické konstrukce kvantity patří např. i to, jak jsou statistiky graficky prezentovány.

3 Jednalo se o diskusi vyvolanou případem posmrtného otcovství. Viz např. Holecová 2001. Dotyčné ženě se skutečně dva roky po smrti jejího manžela narodila dvojčata.

Lenka Zamykalová vystudovala sociologii na Fakultě sociálních studií UK. V současné době pracuje v Ústavu pro lékařskou etiku a ošetrovatelství 3 LF UK, kde se podílí na výzkumu praxe informovaného souhlasu v českých nemocnicích.

MULTIKULTURNÍ DIALOG V MONOLOGU O VAGÍNÁCH / Zuzana Uhde

Divadelní představení *Monology vagíny* Evy Ensler bylo uvedeno již v řadě zemí po celém světě, ve kterých odstartovalo diskusi ohledně postavení žen ve společnosti, vztahu společnosti k ženskému tělu a k ženské sexualitě. Přestože kniha sama působí fragmentovaně a zejména v doslovu o iniciativě V-Day příliš sentimentálně, divadelní představení nabízí působivý zážitek skrze odlišné pohledy na pokroucené vnímání ženské existence. Scénář je založen na rozhovorech Eve Ensler s ženami různého věku, rasy, národnosti či náboženského vyznání, které odkrývají společenské mýty a tabu zahalující vagínu do temnoty a nevědomosti. Multikulturní dialog, který Ensler zprostředkovává, můžeme proto ocenit jako otevření společenského prostoru ženám, jejich zkušenostem a tužbám, otevření diskuse o ženách a jejich postavení v současné společnosti, jejich právech a útlaku, kterému jsou všude na světě vystaveny.

Ačkoli se novinové stánky plní pornočasopisy, v nichž se to hemží záplavou možných pojmenování vagíny, samy ženy jsou v mnoha případech nečekanou nutností pojmenovat svoji vagínu zaraženy. Ensler ovšem ve své hře nevyužívá sexuální objektivizace žen a jejich pohlavních orgánů, usiluje naopak o veřejné představení vagíny v její rozmanitosti a přirozenosti. Mluví o tom, že „nemůžete milovat vagínu, pokud nemilujete chlupy“, o porodu, o masturbaci a orgasmu, o znásilnění, zkušenosti žen se svým pohlavím a představě mužů o ženském pohlaví, čímž se dostává k jádru mnoha nedorozumění mezi muži a ženami. Spíše než jako oslavu ženství je možná vhodnější vnímat představení *Monology vagíny* jako kritiku a obžalobu společnosti, která umlčuje celou polovinu lidstva. Na základě subjektivních výpovědí Ensler vytváří společensky angažovaný text, který vypovídá o stavu současné společnosti. Ačkoli základním kamenem jsou výpovědi žen žijících v západní společnosti, jejichž prostřednictvím autor-

ka formuluje kritiku Západu, Ensler usiluje o mezikulturní dialog a zprostředkování zkušenosti všech žen. Pomocí divadelního textu tak podává svědectví o znásilňování žen, jež bylo součástí válečné strategie během války v bývalé Jugoslávii, dotýká se tématu ženské klitoridektomie a mrzačení vagín, upozorňuje na spojitosti sexuálního násilí páchaného na ženách s chudobou, která celosvětově postihuje obzvláště ženy. Tváří v tvář porušování ženských práv a sexuálnímu násilí páchaném na ženách divák nechává naslouchat vyprávění žen o jejich tužbách a bolestech, lásce a zlosti, naději a ponížení. Představuje ženy jako oběti patriarchálního systému, které se ovšem prostřednictvím příběhů o vagínách bouří proti svazující tradici a bezpráví. Jako výtku bychom ale mohli dodat, že zpočátku se slibně rozvíjející multikulturní výzva je v průběhu představení nedostatečně rozvinuta a končí pouze v náznamech rozmanitých forem zneuznání, kterému ženy různých kultur čelí.

Ensler využívá narativní složky k upozornění na bezpráví, které je na ženách pácháno. Prostřednictvím vyprávění příběhů umožňuje ženám alespoň z části překonat své potlačené pocity a nenávist ke svému vlastnímu tělu, čímž zároveň přispívají k veřejné artikulaci zásadních společenských problémů týkajících se ženských práv a postavení žen v dnešní společnosti. Alarmujícím faktem, na který *Monology vagíny* upozorňují, je používání vagíny jako prostředku k psychickému či fyzickému násilí na ženách. Vnímání vagíny ve společnosti lze tedy charakterizovat dvěma extrémny, na jedné straně je zneužívána ve zvěcnělé podobě jako nástroj útlaku žen, na straně druhé je ale vnímána jako posvátné a nedotknutelné místo zrození zahalené mýty a tajemným mlčením. Tabuizace vagíny a intimního prožívání žen činí společnost slepou ke každodenní diskriminaci žen z důvodů jejich biologické konstituce, jíž je ospravedlňováno reálně nerovné postavení žen. Tento kritický náboj Mo-

EVROPSKÝ DEN ŽEN – 8. BŘEZNA 2005 / Zuzana Uhde

U příležitosti mezinárodního dne žen uspořádalo Francouzské velvyslanectví v České republice ve spolupráci s evropským komisařem pro zaměstnanost, sociální věci a rovné příležitosti a stálým zastoupením Evropské komise v ČR, s ministerstvy práce a sociálních věcí, financí, obrany a zemědělství ČR, Evropským lobby žen (EWL) a členy občanských sdružení studijní den v Evropském domě v Praze. Setkání bylo věnováno tématu rovnosti mužů a žen z hlediska jeho významu pro budování nové Evropy i pro udržitelný rozvoj a podporu humanity a solidarity na rovině globální. Jednoznačně bylo vyzdviženo, že otázka rovných příležitostí mužů a žen je jednou z hlavních priorit politiky Evropské unie na evropské úrovni i celosvětově s ohledem na proces reafirmace Pekingské deklarace a Pekingské akční platformy „Peking + 10“.

V úvodu zazněla poznámka k historii mezinárodního dne žen, ve které Michaela Marksová-Tominová zdůraznila jeho obecný význam bez spojitosti s komunistickou ideologií. Tento den ženám sloužil především jako příležitost k poukázání na nespravedlivé a nerovné podmínky, ve kterých ženy všude na světě žijí a které se rozhodně nestaly pouze historickým faktem. V roce 2000 tak byly například uspořádány protesty adresované mezinárodnímu společenství proti porušování lidských práv na ženách v Afgánistánu. V České republice ale tento den nese neustále nános komunistických karafiátových oslav, jež znevažují jeho význam jako dne boje za rovnost mužů a žen, která je zásadním parametrem pokroku lidstva.

Dva dopolední panely byly věnovány tématu úlohy Evropské unie v prosazování rovnoprávnosti žen a mužů. První z nich se zaměřil na představení evropské legislativy ukotvující principy nediskriminace a rovných příležitostí mužů a žen. Kristin Schreiber,

nologů vagíny se odrazil v založení hnutí V-Day, které od roku 1998 shromažďuje finanční prostředky na celosvětový boj proti násilí na ženách. Rovněž v České republice našlo toto poselství svou odezvu; letos proběhl v Brně již třetí ročník benefičních představení divadelní hry *Monology vagíny*, jehož výtěžek byl věnován azylovému bydlení pro ženy, které se staly oběťmi násilí. Jednou z otázek, kterou tudíž *Monology vagíny* nastolují je spojení „vaginálních příběhů“ s feministickým bojem za ženská práva, nicméně řešení problémů rovného příjmu, rovného rozdělení rodinných povinností, rovné participace na životě společnosti či násilí na ženách nelze zcela oddělit od práva na sexuální sebevyjádření a uspokojení. Aby žena sama sebe nahlížela jako aktivní bytost, musí překonat objektivizaci vlastního těla jako prostředku k uspokojení druhých. *Monology vagíny* proto jsou jednoznačně hrou s feministickým podtextem a souzní s feministickým úsilím o dialog napříč společností rozdělenou podle nejrůznějších kategorií.

Monology vagíny se od doby svého vzniku v roce 1996 staly živoucím manifestem za zrovnoprávnění žen. Postupně autorka doplňovala další *monology* (resp. *dialogy*) s ženami různých kultur a národností, s různými problémy a životní zkušeností. Ačkoliv *Monology vagíny* vznikly již před několika lety, drobné obměny této hry umožňují, aby se stále vyjadřovala k aktuálním společenským tématům. Škoda jen, že do české inscenace nebyl doplněn později dopsaný monolog muslimské ženy nazvaný „Pod burkou“. Na problematiku multikulturalismu se ale zaměřil letošní ročník V-

-Day, který s odkazem na okupaci Iráku Spojenými státy poukázal na s tím spojené neutěšené podmínky iráckých žen. Spontánně vyznívající text *Monology vagíny* byl následován vlnou solidarity žen, které se spojily ve snaze odstranit příčiny násilí na ženách. Teoretická i praktická potřeba propojit nový feministický boj za práva žen a překonání exkluze žen s cíly globální spravedlnosti se může opírat o takovéto subjektivní formulace každodenní morální zkušenosti, které vypovídají o obecných mechanismech formování ženské identity a mohou přispět k uznání žen.

Monology vagíny jsou působivým a originálním představením, které otevírá divákům cestu sebepoznání a sebe-reflexe, provokativním způsobem je nutí zamyslet se nad problémem žen s přijetím vlastního těla a problémem sexuálního násilí, kterému je zejména ze strany mužů vystaveno znepokojující procento žen a dívek. Představení by však rozhodně prospělo, kdyby byl věnován větší prostor zkušenosti žen mimo západní kulturu, čímž by *Monology vagíny* intenzivněji přispěly k porozumění mezi kulturami. Ačkoli tedy inscenaci nemůžeme přejít bez výhrad, zaslouží si pozornost právě díky kritické reflexi společnosti a výzvě k upevnění solidarity mezi muži a ženami.

Zdroj:

představení *Monology Vagíny*, hrají: Dáša Bláhová, Míša Sajlerová, Anna Polívková, scénář: Eve Ensler, režie: Irena Žantovská

Ensler, E. 2002. *Vagina monology*. Praha: Pragma.

BECKOVA JINÁ MODERNA / Ondřej Lánský

BECK, U. 2004. *RIZIKOVÁ SPOLEČNOST. NA CESTĚ K JINÉ MODERNĚ*.

PŘEKL. O. VOKOČ, PRAHA: SLON.

Slavná kniha *Riziková společnost*, kterou v minulém roce v českém jazyce vydal s více než dvacetiletým zpožděním SLON, je klíčovou publikací současného německého socio-

loga Ulricha Becka, který patří mezi nejvýznamnější autory tzv. *druhé moderny*. Beck svým přístupem ke společnosti rozvíjí již od poloviny 80. let svébytnou kritickou teorii

vedoucí kanceláře Vladimíra Špidly, seznámila zúčastněné se strategiemi Evropské unie k podpoře rovných příležitostí mužů a žen a základními okruhy, na které je v otázce rovnosti kladen důraz. S postupujícími změnami legislativy je nutné především sledovat nesrovnalosti mezi formální a reálnou rovností, která se neustále projevuje v ekonomické oblasti, oblasti politické reprezentace a občanské participace, reálného prosazování rovných sociálních práv a jistot, rovnosti šancí na seburčení v občanském životě i přetrvávajícím stereotypním definováním genderových rolí. Na tento příspěvek navázaly za českou stranu senátorka ze ČSSD Alena Gajdůšková a Klára Jiráková z oddělení pro genderovou rovnost ministerstva práce a sociálních věcí, které shrnuly nejzásadnější změny v české legislativě v souvislosti s implementací směrnic a akčních plánů Evropské unie do právního řádu ČR. V závěru vystoupila Micheline Galabert z Asociace žen jižní Evropy, jež na příkladě situace v jižní Evropě ukázala podobnosti a rozdíly v procesu prosazování rovných příležitostí v závislosti na kulturních a náboženských tradicích a společenském myšlení.

Druhý dopolední panel tematizoval probíhající proces revize a aktualizace Pekingské deklarace a Pekingské akční platformy na 49. zasedání Komise OSN pro postavení žen (Peking + 10). Vystoupila v něm ředitelka nadace Gender studies Alena Králíková, regionální koordinátorka pro střední Evropu Lenka Simerská a Isabela Mihalache, romská koordinátorka Evropské lobby žen. Ve velmi zajímavých příspěvcích byla zdůrazňována zejména nutnost spolupráce a kolektivní zodpovědnost za situaci žen, dodržování lidských práv a prosazování rovnosti žen a mužů. Byl rovněž ohodnocen význam Evropské unie, která se zásadním způsobem postavila za rozšiřování práv a prosazení globálního hodnocení postavení žen a genderové rovnosti. Od podepsání dohody na 4. mezinárodní konferenci o ženách 189 státy v roce 1995 se významně zvýšil také vliv občanských organizací, které představují jiný pohled na tyto otázky než vládní hodnocení. V roce 2000 při hodnocení Pekingské deklarace „Peking + 5“ se například koalice KARAT sdružující neziskové organizace střední

moderního vývoje západní společnosti. V tomto směru je to právě tato Beckova kniha, která stojí na počátku nového chápání vztahů mezi lidskou společností a přírodou. Toto nové chápání se v zásadě snaží především reflektovat meze vývoje lidské společnosti, které si sama tato společnost svou činností vytváří, a to v kontextu nových rizikových situací druhé poloviny 20. století (za všechny: hrozba ničivých havárií podobných událostem v jaderné elektrárně v Černobyli). V této knize Beck poprvé rozvíjí své pojetí, která sociologickému bádání poskytují zajímavé kategorie pro teoretické i empirické zkoumání soudobé západní společnosti. Rozsah zkoumání knihy *Riziková společnost* se pohybuje na pomezí několika předmětů různých sociologických disciplín. Beck se zabývá prací, civilizací, globalizací, individualizací jako specifickým moderním způsobem zespolečnění a konečně věděním, kterému se Beck ve své kritice současné vědy (jako sociálního nositele vědění) a jejím sociálním funkcím věnuje s palčivou důsledností.

Nicméně základním ohniskem nejobecnějšího zájmu Ulricha Becka je aktuální vývoj současné moderní společnosti ve své systémové komplexitě, ale s ohledem na jeho konkrétní historickou perspektivu. Samotnou modernu jako vrcholnou fázi vývoje západní společnosti odmítá Beck formulovat a zkoumat jako koherentní výsledek vývoje moderní společnosti započatý v lůně 19. století a pokračující stoletím 20. až do současnosti. Beck se naopak snaží postihnout její specifické vývojové trendy minulosti, současnosti, ale především nejbližší možné extrapolovatelné budoucnosti, a vystihnout tak nejlépe základní relativně nový prvek prosazující se v moderních společnostech v posledních desetiletích. Tímto prvkem je skutečnost, že vedle produkce a distribuce bohatství dochází v podmínkách moderní společnosti i k produkci a rozdělování rizik. V tomto smyslu nelze podle Becka současné vývojové trendy (od dějin 19. století tolik odlišné; např. v konkrétním vývoji genderových nerovností, rodiny, světa práce, vědy atd.)

nijak jednoznačně interpretovat ve výhradních kategoriích „tradičních“ sociologických teoretiků moderny (Marx, Weber, Sombart aj.). Ústřední Beckova teze totiž zní: současná společnost není nadále vysvětlitelná kontextem vývoje jednoduché moderny (od 19. století), ale naopak je vysvětlitelná pouze teoretickým přijetím a vysvětlením sociologicky zjistitelných skutečností, které naznačují nástup jiného typu moderny. V tomto smyslu tedy Beck nachází v období moderny dvě různé vývojové fáze: jednoduchou modernu a modernu reflexivní. Takové přesvědčení vyrůstá z náhledu, že rostoucí množství problémů současné společnosti má svůj původ mimo jiné i v sociálně uskutečňovaném vědeckém a politickém programu moderny 19. a počátku 20. století (moderna 19. století radila např. více trhu, více techniky, více vzdělání, ale v současnosti se objevují takové problémy, které jsou spjaté právě s těmito „radami“: ekologická krize, přílišná diferenciací subsystémů nebo funkční devalvace vzdělání jako základního institucionálního rámce principu výkonu atd.). Tyto problémy potom Beck souhrnně označuje jako rizika, která jsou imanentně spjatá s modernizačním procesem vývoje především západních společností (pomiňme na tomto místě otázku globalizace). Právě tento charakter současné společnosti, že totiž současná politika a věda je konfrontována s vlastními produkty jako nejpálčivějšími problémy (riziky), je možné označit jako reflexivní charakter druhé moderny (resp. jako rizikovost současné společnosti), a poskytuje tak podle Becka jméno celému zkoumanému dějinnému procesu (resp. současnému stavu společnosti). Taková tvrzení jsou potom imanentními východisky i faktickými důsledky úvah provedených Beckem v *Rizikové společnosti*.

Beckovo sociologické zkoumání je orientováno na několik základních aspektů, které je schopen v současné společnosti vyzorovat jako nejdůležitější pro zkoumání hlavních charakteristik rizikové společnosti. Jsou jimi např. hranice kontextu stratifikačních rozlišení (třídy a stavy), proces individualizace, moment masové nezaměstnanosti jako fun-

a východní Evropy zasadila za reprezentaci a otevření otázek specifických pro ženy z postsocialistických zemí, jejichž zájmy nebyly na mezinárodní úrovni dostatečně reprezentovány. Na letošním zasedání bylo hlavním bodem sporu navrhované právo na umělé přerušování těhotenství, proti kterému se postavily zejména USA, Vatikán a další konzervativní skupiny. USA tak potvrdily svou politiku podceňování a odmítání mezinárodních lidskoprávních závazků a multilaterálních mechanismů uzavírání mezinárodních dohod. Na závěr bych upozornila, že prosazování rovnosti sleduje OSN ve 12 kritických oblastech: chudoba žen, nerovný přístup ke vzdělání, nerovný přístup ke zdravotní péči a službám, násilí na ženách, důsledky válek a jiných konfliktů na ženy, ekonomická nerovnost, nerovné zastoupení žen v mocenských a rozhodovacích orgánech, nedostatečné mechanismy pro podporu seberozevoje žen, genderově nerovné prosazování a dodržování lidských práv, stereotypní prezentace žen v médiích a nerovný přístup k nim, genderově nerovný vliv na rozdělování přírodních zdrojů a vliv na ochranu životního prostředí, diskriminace a násilí na dívkách.

Odpolední blok byl věnován otázce genderové rovnosti v praxi, politice gender mainstreamingu a praktickým nástrojům jeho prosazování. Ze zahraničních expertů vystoupili Alain Laferté z univerzity v Lille ve Francii a Joachim Hülsmann z Německa, kteří představili partnerský francouzsko-německo-slovenský twinningový projekt implementace genderové politiky a postupů v administrativě. Příklad pozitivní praxe gender mainstreamingu prezentovala Monica Silvell, zástupkyně ředitele oddělení genderové rovnosti ministerstva průmyslu, zaměstnanosti a komunikace Švédska. Za Českou republiku vystoupil Vilém Buriánek z ministerstva financí se zprávou o prosazování genderového rozpočtování a Bronislava Jonitová z ministerstva obrany. V druhé části odpoledne se vystupující hosté dotkli otázky zastoupení žen v ekonomické oblasti, tématu mikro creditů a sociální ekonomie. Evropský den žen byl uzavřen četbou ukázek z díla Xavière Gauthier „Výpovědi žen, které podstoupily potrat. Když byl potrat ilegální.“

damentálního aspektu trhu práce, genderová rozlišení biografických modelů, generalizace vědy a politiky apod. Na konkrétních zpracováních těchto aspektů Beck ukazuje platnost svých základních tezí, snaží se rozrušit tradiční formy zkoumání soudobé společnosti, které většinou nereflexují reflexivnost druhé moderny, nebo ji reflektují nedostatečně vzhledem k ní samotné a konečně se také snaží předvídat možné směry dalšího vývoje soudobé západní společnosti.

Při rozboru jednotlivých aspektů sociální skutečnosti Beck neustále naráží na jistý svorník, který zasazuje jednotlivé systémové procesy vývoje a samotné předměty tohoto vývoje do určitých realitě odpovídajících souvislostí a tím je vysvětluje a kategorizuje (což zároveň Beckovi umožňuje rozvíjet jisté úvahy o budoucím možném vývoji). Tímto svorníkem myslím nejen onen duální charakter moderny obecně, ale i z něj vycházející náhled na proces, který samotný Beck na několika místech označuje jako proces (re)feudalizace. Stručně řečeno; v některých procesech – jako například v procesu individualizace – lze nalézt jisté momenty, které do jisté míry ve svých důsledcích navracejí daný jev do období před započítáním modernizačních přeměn (děje se tak po stránce obsahové). V příkladu individualizace se to ukazuje tehdy, uvědomíme-li si, že individualizace v podmínkách reflexivní modernizace sice osvobozuje život individua z interpretačního rámce třídní zkušenosti, ale zároveň ponechává individuum samotné a tedy i individuálně zodpovědné za svůj osud. Individualizace tak socializuje jedince do systému, ve kterém není např. nezaměstnanost vnímána jako sociálně-systémový problém, ale právě naopak je vnímána jako problém individuální – jako problém spjatý bytostně s aktérem podobně jako tomu bylo v éře feudalismu. Takový odhalený aspekt (re)feudalizace v procesu individualizace má dalekosáhlé důsledky nejen pro sociální skutečnost, ale i pro vědu, která se snaží tuto skutečnost zachycovat (sociologie), ale konečně i pro samotnou osvobozující politickou praxi, která přestává mít oporu ve skupinově prožívané a solidárně interpretované sociální skutečnosti a sa-

ma tak dochází do fáze jistého vyprázdnění svých obsahů (Beck v tomto bodě říká, že v podmínkách rizikové společnosti dochází k proměně nepolitiky v politiku a naopak – ekonomická a vědecká rozhodnutí nabývají politického charakteru bez vztahu k demokratickým procedurám a institucím). Popsaná plná socializace skrze individualizovaného jedince v sobě skrývá naznačený moment rizika o to více nebezpečného, čím méně je s pokračujícím procesem individualizace viditelný. Obdobným způsobem tematizuje Beck další aspekty soudobé společnosti a snaží se nalézt kontury rizikovitosti i v těchto sociálních skutečnostech.

Kromě vyčlenění silných konceptů „rizikové společnosti“ nebo „reflexivní modernizace“ Beck upozorňuje na to, že současná fáze modernizace se má k jednoduché moderně obdobně jako se měla jednoduchá moderna k tradiční společnosti. Tímto způsobem Beck specificky pojímá problematiku různých náhledů na modernitu užívajících k jejímu popsání předpony post. Stručně řečeno: Beck obvyklou představu moderny a postmoderny jako různých, nebo dokonce protikladných období koriguje takovým směrem, aby byly koncepty popisující modernu jako celek sto lépe osvětlit fundamentální a ontologickou vsazenost problémů (rizik) do systémových komponent společnosti již v raných fázích jednoduché modernizace. Takto Beck také navazuje na autory jednoduché moderny, protože to, co oni tušili (ambivalentnost vývoje kapitalismu), je Beck schopen ve svých konceptech aktualizovat a dokonce i predikovat možné směry dalšího vývoje.

V tomto bodě je třeba upozornit, že Beckova především deskriptivní práce je charakterizována jistou mírou cykličnosti argumentace: na počátku knihy Beck seznamuje čtenáře s intuicemi o rizikovitosti současné společnosti spočívající v produktech jí samotnou vytvářených (reflexivnost současné moderny). V postupné argumentaci, která vychází především z experimentálního uvažování a také z výzkumných dat, Beck krouží kolem svých základních tezí a postupným představováním faktů a jejich skrytých souvislostí

Organizátoři připravili velmi zajímavý program, který naplnil mezinárodní den žen jiným obsahem, než na jaký byly české ženy do roku 1989 zvyklé. Toto setkání by tak mohlo iniciovat novou tradici oslav mezinárodního dne žen v České republice a rozvířit veřejnou diskusi a participaci žen na prosazování genderové rovnosti. Drobný nedostatek se týkal pouze pasivní účasti publika, které se moderátorům nepodařilo vtáhnout do aktivní diskuse o těchto závažných otázkách.

RODINA A RODIČOVSTVÍ NA INTERNETU / Petra Rakušanová

Současné číslo se věnuje otázkám rodiny, a tak i dnešní informace o zajímavých internetových stránkách bude věnována různým informacím o rodině a rodičovství. Klíčovými slovy při vyhledávání internetových stránek byla hesla rodina a rodičovství. Další klíčové slovo bylo otcovství – zde nabídl vyhledavač mezi prvními pěti odkazy především reference právních firem, které nabízejí vedení případů o popření otcovství. Je třeba dodat, že mezi odkazy ke klíčovému slovu mateřství dominovaly komerční stránky nabízející oděvy a spotřební zboží obecně. Mezi představovanými odkazy je kladen důraz především na neziskové organizace působící v této oblasti.

*I nadále budu používat již zavedenou kategorizaci zdrojů – na konci každé informace uvádím celkové hodnocení kvality stránky (od * do *****, nejlepší hodnocení je pět hvězdiček). Mezi jednotlivé faktory patří přehlednost stránek, množství a kvalita informací týkajících se problematiky rovných příležitostí, grafická úprava etc.*

jednak své teze dokládá a jednak odhaluje tyto skryté souvislosti jako imanentně problematické ve vztahu k představám o bezproblémovém vývoji moderní společnosti. Takto postrádá jeho studie silnější přesah, který by odkazoval k jednoznačným teoretickým východiskům – kritickou se takto jeho teorie společnosti (v konceptech rizikové společnosti nebo reflexivní modernizace) stává teprve odvozeně. Děje se tak teprve v teoretických důsledcích a ve světle odhalených skutečností (fakta a trendy) a jejich souvislostí, která sama o sobě „zvedají obočí“ samotných sociálních aktérů. Přesto tato jistá míra kritické neúplnosti postačuje v situaci, kdy je především potřeba upozornit na skrytý charakter rizikovosti (nebo reflexivnosti) moderní společ-

nosti, tak jak se Beck domnívá, že zůstává zahalen v teoriích a konceptech jednoduché moderny.

Na závěr je třeba uvést, že publikace této slavné knihy je klíčovým zaplněním bílých míst sociologické literatury u nás. Je tomu tak proto, že Beckovy ústřední termíny (riziková společnost nebo reflexivní modernizace) mohou vědě pomoci nalézt odpověď na nejpálčivější otázku dneška: Jak je možné, že vývoj lidské společnosti může ohrozit samotnou lidskou společnost? Z tohoto hlediska je obohacení českého kontextu o tuto knihu jedním z významných kroků na nelehké cestě otázek a odpovědí vedoucích snad k poznání základních charakterů lidské sociability a člověka vůbec.

DISKUSE O VZTAHU PŘEROZDĚLOVÁNÍ A UZNÁNÍ / Zuzana Uhde FRASEROVÁ, N., HONNETH, A. 2004. PŘEROZDĚLOVÁNÍ NEBO UZNÁNÍ?¹. PŘEL. A. BAKEŠOVÁ A M. HRUBEC. PRAHA: FILOSOFIA.

V českém překladu vyšla minulý rok společná kniha dvou významných osobností kritické teorie Nancy Fraser a Axela Honnetha. Nancy Fraser působí jako profesorka sociální a politické vědy na New School of Social Research v New Yorku a Axel Honneth je profesorem sociální filozofie na Goethe-Universität ve Frankfurtu nad Mohanem a zároveň ředitelem frankfurtského Institutu pro sociální výzkum. Zvláštní význam této publikaci dodává její dialogický charakter, oba autoři na sebe navzájem ve dvou krocích reagují a v širokém interdisciplinárním rámci předkládají vlastní návrh obnovy původních nároků kritické teorie na úrovni morální a politické filozofie, sociální teorie a politické analýzy. Českému čtenáři se tak dostává do rukou inspirativní diskuse o problémech současných kapitalistických společností a způsobech normativního zakotvení vztahu teorie a praxe, ke kterému oba teoretici v souladu s tradicí kritické teorie směřují.

Prvotním impulsem ke vzniku jejich společné knihy byla snaha znovu promyslet vztah mezi *přerozdělováním* a *uzná-*

ním. Zatímco teorie distributivní spravedlnosti dominovaly teoretickému diskurzu zejména ve „fordistickém“ období, v současné fázi globalizujícího se kapitalismu nabývají na významu teorie uznání, které reflektují stupňující se transkulturní výměnu a proces pluralizace hodnot, jež se odrážejí ve znovuoživení etnického nacionalismu a náboženského fundamentalismu. Oba autoři se shodují na nutnosti vztáhnout individuální autonomii k intersubjektivnímu souhlasu a v klíčové roli úkolu konceptualizovat vzájemný vztah přerozdělování a uznání, Honneth se ovšem na rozdíl od Fraser domnívá, že přerozdělování lze tematizovat v rámci bojů za sociální uznání. Proti tomuto přístupu staví Fraser *dvoudimenzionální teorii spravedlnosti*, která umožňuje analytické rozlišení materiálních bojů za přerozdělování a kulturních bojů za uznání.

Vzájemnou rozpravu otevírá Nancy Fraser, jejímž východiskem je přesvědčení, že oddělení kulturní politiky uznání od sociální politiky egalitárního přerozdělování vytváří v teorii zavádějící protiklady. Podle ní tvoří dimenze politické

KAŽDODENÍK RODINA: Každodenník Rodina nabízí přehledně uspořádané, podrobně strukturované a komplexní informace k tématu rodičovství a především výchově dětí. Odkazy jsou strukturovány tematicky v logické posloupnosti, kategorie jsou velmi rozsáhlé, a nevěnují se tedy všem podkategoriím. Kategorie Bříška nabízí odkazy k tématům početí, potratů a interrupce, informace o porodnických zařízeních a k porodu obecně, porodním asistentkám, porodu doma, cvičení v těhotenství atd. Ráda bych se krátce zastavila u kategorie Potrat a interrupce, která vedle znění Deklarace práv počatého dítěte obsahuje především osobní zkušenosti čtenářek a čtenářů s daným tématem, většina článků není orientována neutrálně, ale spíše pro-life. V podkategorii Miminka najdeme odkazy k péči o novorozence, kojení, častým problémům kojenců, ale i k mateřským centrům. Kategorie Batolata obsahuje odkazy na deníčky různých rodin a články k tématu hlídání dětí. Další kategorie jsou Prčata, Školáci, Dospívání, Náhradní rodina (informace pro náhradní i adoptivní rodiče, a to jak osobní zkušenosti čtenářek, tak odborné informace), Výchova, Vztahy, Nápadky a aktivity, Zdraví, Výživa, Bydlení a Peníze. Další skupina odkazů obsahuje: Diskuse, Poradny, Katalog, Přehled jmen, Zajímavé akce, Deníčky, Dárky (tipy na dárky pro rodinné příslušníky). Stránky nabízejí rovněž možnost vyhledávání, inzerce a registrace a pravidelného zasílání informací. Stránky jsou v českém jazyce.

<http://www.rodina.cz> | **Hodnocení:***1/2**

NÁRODNÍ CENTRUM PRO RODINU: Národní centrum pro rodinu (NCR) je neziskovou organizací, která byla založena v roce 1996 Českou biskupskou konferencí. Jejím cílem je monitorovat společenské podmínky, které se vztahují k rodině, podporovat a iniciovat pro-

ekonomie a kultury dvě strany téže mince, ke kterým se musíme vztahovat s vědomím jejich analytického odlišení, zároveň ale s důrazem na jejich praktickou provázanost. Fraser tím rozšiřuje pojetí spravedlnosti, jejímiž měřítky jsou jak objektivní podmínky zahrnující rozdělení materiálních zdrojů, tak intersubjektivní podmínky týkající se institucionálních vzorců hodnocení a interpretace. Aby bylo možné zahrnout obě dimenze do jednotného rámce spravedlnosti, Fraser předkládá *statusový model uznání*, který uznání pojímá jako záležitost spravedlnosti, nikoli sebeuskutečnění, jak je tomu v podle Fraser psychologizující teorii Honnetha, a spojuje ho s problémem sociálních institucí a sebeurčení individuů prostřednictvím sociálních interakcí. Intersubjektivní podmínka spravedlnosti je tak definována rovnými příležitostmi, ve kterých může každý člen společnosti realizovat své rovné právo usilovat o sociální ocenění. Zásadní výhodou statusového modelu je podle Fraser jeho aplikovatelnost v podmínkách hodnotového pluralismu, neboť se neopírá o etické pojetí dobrého života, ale o deontologickou morálku, která umožňuje uznávat rozdíly aniž bychom je hodnotili, nejde ovšem o relativismus, neboť posouzení umožňuje princip participační rovnoprávnosti, jenž zajišťuje, aby uznání nároků jedné skupiny nezhoršilo postavení skupiny jiné. Normativním jádrem dvoudimenzionální teorie Fraser je tedy *princip participační parity*, který by členům poskytoval institucionální a ekonomické mechanismy k tomu, aby mohli participovat na životě společnosti jako rovný s rovným.

Na rovině sociální teorie Fraser navrhuje východisko *perspektivního dualismu*, pomocí něhož lze uchopit kauzální interakce mezi kulturní politikou difference a sociální politikou rovnosti a rovněž předejít nezamýšleným důsledkům kulturního uznání na formálně ekonomické procesy a ekonomického přerozdělování na formálně kulturní praktiky. Tento přístup empiricky zakotvuje pomocí populárních pojetí spravedlnosti, které podle ní vytvářejí nesubjektivní diskurzivní formace zprostředkovávající společenskou kritiku a sociální protest. Oprávněnost perspektivně dualistického přístu-

pu Fraser zdůvodňuje na několika příkladech, zejména pak na kategorii genderu a rasy, které podle ní představují jednoznačně bivalentní společenské struktury, zároveň ovšem ani třída a sexuální orientace nejsou jednoznačně jednodimenzionální a rovněž na ně je třeba aplikovat přístupy uznání i přerozdělování. Hospodářství a kultura jsou pro Fraser dvě neredukovatelné analytické perspektivy, ze kterých ovšem musí být posuzovány všechny sociální praktiky zabírající plné participaci na společenském životě. Na rovině politické analýzy se Fraser věnuje institucionálnímu zakotvení obou podmínek participační parity. Politické strategie rozlišuje na postupy *afirmativní* a *transformativní*, které mohou být aplikovány jak na politickou ekonomii, tak na kulturní politiku. Cílem afirmativních strategií je korigovat nespravedlivé účinky společenských struktur, bez kritiky a redefinice základních příčin nespravedlností, jinými slovy zaměřují se na konečné výsledky. Naproti tomu cílem transformativních strategií je snaha restrukturalizovat základní struktury společnosti, které generují nespravedlivé účinky. Jinými slovy zaměřují se na kořeny nespravedlností. Fraser si ale uvědomuje složitou praktickou prosaditelnost transformativních strategií, hledá proto nějakou střední cestu, která by spojila politickou proveditelnost afirmativních strategií s radikálně reformním obsahem transformačních strategií. Tuto střední cestu označuje jako strategii „nereformistických reforem“, které by pomocí afirmativních prostředků mohly vést na základě kumulace výsledků k hlubokým strukturálním změnám, jež jsou cílem transformativních strategií.

Ve druhém oddílu knihy předkládá svoje pojetí Axel Honneth, který současné kapitalistické společnosti konceptualizuje pomocí diferencovaného pojmu uznání, jenž podle něj v této podobě umožňuje zahrnout rovněž nespravedlnosti zakotvené v politické ekonomii. Inspirován Hegelovou filozofií Honneth formuluje tříčlennou koncepci uznání s odkazem na historické vyčlenění tří sfér uznání, které se vždy řídí specifickým normativním principem. Na úrovni intimních vztahů se rozvíjí *sféra lásky*, v níž dominují posto-

-rodinné aktivity v České republice. Ve své činnosti postupuje v souladu s učením katolické církve. Internetové stránky NCR jsou přehledně členěny do následujících kategorií: Naše činnost (představuje současné aktivity NCR), Rodina a stát (nabízí strukturované subkategorie Postavení rodiny v mezinárodním kontextu dále strukturovanou takto: Dokumenty, Názory – články, Významné mezinárodní události a Federace katolických rodinných svazů v Evropě; Postavení Rodiny v ČR dále strukturované takto: Dokumenty, Prorodinné aktivity, Základní demografické údaje a Události), Rodina a církev (Vatikán, Katolická církev v ČR), OSN (Mezinárodní den rodin, Významné mezinárodní konference...), Aktuální, Archiv, Odkazy (obecné i na stránky regionální sítě rodinných center) a Výroční zprávy. Orientace informací, které stránka nabízí, je zřejmá a reflektuje úhel pohledu katolické církve na rodinu. Stránky jsou přehledně členěné a u vybraných kategorií nabízejí vedle české také německou verzi.

<http://www.rodiny.cz> | Hodnocení: **1/2

APERIO – SPOLEČNOST PRO ZDRAVÉ RODIČOVSTVÍ: *Aperio – společnost pro zdravé rodičovství je nezisková organizace se zaměřením na oblast postavení rodičů ve společnosti a porodnictví. V těchto oblastech prosazuje právo žen rozhodovat o způsobu, místě a poskytovateli porodnických služeb. A také rovné zacházení se ženami a muži v rodině a na pracovním trhu. Mezi hlavní činnosti, které Aperio v těchto oblastech realizuje, patří vzdělávání, výzkumy a odborné analýzy, publikační činnost, spolupráce s médii a lobbying. Vedle analýz vydává od roku 2002 pravidelně dvakrát či třikrát ročně časopis Aperio a zajímavé příručky a analýzy (na stránkách je možné příručky stáhnout ve formátu pdf). Vedle kategorie O nás, která nabízí základní informace o organizaci, jsou tu kategorie Porodnictví (se subkategoriemi: Průvodce porodnicemi – elektronicky zpracovaný přehled aktuálních kontaktů, služeb a zá-*

je péče a lásky jako druh citového uznání, na úrovni právních vztahů se vyčleňuje *sféra práva*, která je řízena normativními idejemi právní rovnosti a rovného respektu k autonomii osob, a konečně na úrovni sociálních vztahů figuruje *sféra sociálního ocenění*, která je ovládána principem výkonu a v jejímž rámci lze podle Honnetha tematizovat otázky spojené s přerozdělováním. Vzhledem k tomu, že Honneth chápe současné kapitalistické společnosti jako určitou vývojovou fázi odstupňovaných vztahů uznání, sociální konflikty konceptualizuje s odkazem na dosažený stupeň těchto vyvíjejících se principů. Normativně zakotvuje svou teorii v morální zkušenosti a očekáváních spjatých s jednotlivými principy uznání, jejichž nedodržování se stává motorem společenských změn. Honneth boje v oblasti přerozdělování tedy pojímá jako boje o přehodnocení vládnoucích definic výkonu, ovšem vzhledem k možnostem institucionálního propojení jednotlivých principů uznání zde dochází rovněž k uplatňování principu právní rovnosti a tedy mobilizaci právních argumentů. Všem třem sférám uznání Honneth přiznává určitý vývojový potenciál, který je ovšem pro sféru práva nejzřetelnější. Prostřednictvím těchto převisů platnosti dochází ke společenskému pokroku a zlepšování podmínek sebeuskutečnění individua, Honneth ale vyzdvihuje vývojový potenciál především druhého a třetího stupně, na nichž probíhá postupná individualizace a právní egalizace a proces zobecnění principů hodnocení výkonu. Honnethova teorie tedy obsahuje jak synchronní diferenciaci typů uznání (láska, právo a hodnocení výkonu), tak diachronní část, která vysvětluje historický vývoj jednotlivých sfér uznání. Honneth vyčítá Fraser zejména nedostatečné zohlednění právního zrovnoprávnění, které ve své dvoudimenzionální teorii nepojímá jako samostatnou dimenzi, ale spíše jako určitý prvek zprostředkovávající nápravu v obou dimenzích spravedlnosti. Dále Fraser vyčítá její redukcionistické spojení teorií uznání s politikou identity. Podle něj kulturní uznání představuje nesourodý a rozsáhlý soubor odlišných požadavků, které lze uchopit pomocí jednotlivých stupňů uznání.

Ve druhé části knihy na sebe oba autoři přímo reagují a znovu probírají některé aspekty obou přístupů ke spravedlnosti, přičemž se shodují v zásadě na třech rovinách vzájemného sporu. Na první úrovni je to neshoda ohledně empirického vztažného bodu teorie, jinými slovy ohledně způsobu usměrnění teorie ve vztahu k sociální realitě jakožto imanentního ospravedlnění kritiky. Na druhé rovině je to spor o konceptualizaci sociálního řádu kapitalismu a v jeho rámci určení místa kultury. Jako třetí rovinu sporu vyzdvihují otázku normativního základu kritické teorie. Podle těchto tří bodů pak oba strukturují své příspěvky a kritiky druhého z partnerů diskuse.

Společná kniha Fraser a Honnetha představuje inspirativní diskusi ohledně způsobu obnovení původních nároků kritické teorie a nového uchopení souvislostí teorie a praxe, které by umožnilo definovat emancipační potenciál doby a pomohlo by ovlivnit prosazení normativních nároků. Rozsah argumentů je dán především interdisciplinárním přístupem obou kritických teoretiků, kteří na rovině morální filozofie, sociální teorie a politické analýzy usilují o pojmenování klíčových politických a sociálních problémů v současných pozdně kapitalistických společnostech. Jejich dialog tak směřuje ke komplexnímu hodnocení sociálních změn a definici přiměřeného pojmu kapitalistické společnosti ve spojení empirické analýzy a normativního myšlení. Prvotní diskusi o vztahu přerozdělování a uznání lze proto v širší rovině chápat jako analýzu určujících fenoménů současných kapitalistických společností, která umožní kontextualizovat aktuální boje a společenské napětí v procesech globalizace.

Poznámky

1 Nakladatelství se přiklonilo k přechýlení příjmení Nancy Fraser podle českého jazykového úzu, v dalším textu recenze nicméně uvádím v souladu se svým přesvědčením o nevhodnosti přechylování cizích jmen v českých překladech reálné příjmení autorky.

kladní statistické údaje ze 102 porodnic v ČR, včetně možnosti vyhledávání podle nejčastěji zjišťovaných kritérií; Porodní asistentky, Duly, Poradna, Infomateriály a pomůcky, Legislativa a Zahraniční spolupráce). Další kategorií je Rodina a společnost (subkategorie s praktickými informacemi o sociálním zabezpečení a zaměstnání, ale také Poradnu a Služby pro rodiče). Kategorie Infocentrum nabízí kontakt na informační centrum a knihovnu (včetně nabídky filmů) provozované sdružením. Zajímavostí je, že sdružení připravuje Knihu porodních příběhů, pro niž sbírá příběhy a osobní zkušenosti s porodem. Předností stránek, které jsou v českém jazyce, je zajímavá grafika a přehlednost.

<http://www.aperio.cz> | **Hodnocení:*******

SÍŤ MATEŘSKÝCH CENTER V ČESKÉ REPUBLICE: *Síť mateřských center v ČR (dále MC) je nezisková organizace, nebo spíše uskupení neziskových organizací. Hnutí MC vzniklo v ČR v roce 1990, první MC bylo založeno v roce 1992. MC jsou svépomocné skupiny zpravidla zřizované matkami na rodičovské dovolené. Mezi hlavní cíle mateřských center patří zajišťovat program pro děti i matky – MC poskytují možnost společenství, solidaritu a otevřenost, a plní tak důležitou integrační roli v komunitním životě. Internetové stránky MC nabízejí Seznam členů Síť MC v ČR (včetně možnosti vyhledávání a odkazů na internetové stránky), kategorie Síť MC v ČR pak informuje o vzniku Síť MC, jejich hlavních cílech, aktuální činnosti a projektech, Kalendář akcí (připravované akce MC v celé ČR), Mezinárodní zkušenosti, Spolupracující organizace, Novinky, Napsali o nás. Stránky mají také anglickou verzi, nabízejí možnost výměny zkušeností, diskusní fórum, a praktické informace, jak začít.*

<http://www.materskacentra.cz> | **Hodnocení:******

KŘÍŽKOVÁ, A. 2004. ŽIVOTNÍ STRATEGIE PODNIKATELEK A PODNIKATELŮ NA PŘELOMU TISÍCLETÍ. PRAHA: SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY. / Hana Jonáková

Sociologická studie *Životní strategie podnikatelek a podnikatelů na přelomu století* vznikla v rámci projektu *Životní strategie v české podnikatelské sféře 90. let*. Autorka Alena Křížková v ní podává závěrečnou zprávu o svém kvalitativním sociologickém výzkumu, který probíhal formou hloubkových polostrukturovaných rozhovorů se soukromými podnikatelkami a podnikateli v průběhu dvou let (2003–2004). Hlavním tématem výzkumu bylo zmapování podnikatelského prostředí v České republice se zvláštním zřetelem na genderovou problematiku. Zkoumány byly důvody, které vedly respondenty/respondentky k myšlence začít soukromě podnikat, a rozdílné způsoby skloubení jejich rodinného a pracovního života.

Celkem bylo shromážděno 31 biografických výpovědí, metodou výběru respondentů byla technika nabalování s ohledem na reprezentativnost. Při výběru zkoumaných sfér podnikání bylo přihlédnuto k tomu, aby v souboru byly rovnoměrně zastoupeny „ženské“ a „mužské“ obory. Feminí obory byly představovány oblastí služeb a obchodu, stavebnictví a doprava reprezentovaly oblasti stereotypně připsované více mužům.

Autorka vstupovala do výzkumu s hypotézou existence genderového kontraktu ve společnosti – tzn., že dělba práce a její ohodnocení je zatíženo genderovými stereotypy, mužům je na jejich základě připisována sféra veřejná spojená s prací (ve smyslu práce placené), ženám pak oblast soukromá představovaná rodinou a domácností (tedy prací neplacenou a společensky méně ceněnou).

V průběhu výzkumu se ukázalo, že významný podíl respondentů v souboru podniká se svým životním partnerem/partnerkou, tato skutečnost výrazně ovlivňovala volbu životní strategie dotazovaných.

Odlišnosti podle pohlaví byly zřetelné již při formulaci motivací vedoucích ke vstupu do sféry soukromého podnikání. Výrazným motivem byla u podnikatelek – vedle potřeby seberealizace a nezávislosti – možnost sladění péče o děti a rodinu s jejich ekonomickou aktivitou (při čemž nehrála roli ani tak celková doba strávená pracovní činností, ale svoboda při její organizaci), často se však ženy k podnikání dostaly víceméně náhodně či jako pravá ruka životního partnera. Stručně řečeno u žen podnikatelek, ať už při výchozí motivaci či při dalším budování životní strategie, hrály velmi významnou roli vztahy. Naproti tomu u mužů tato „vztahová závislost“ nebyla prokázána, nejsilnějším impulsem pro osamostatnění byla vůle dokázat něco v oboru, který již dobře znali a nechtěli být nadále závislími zaměstnanci, nebo se jim podařilo objevit tzv. „díru na trhu“ a oni se v této dosud neobsazené sféře stali průkopníky. U podnikatelů byl také velký důraz kladen na moment finančního zisku.

Rozdílný přístup byl také zaznamenán při řešení problému zabezpečení fungování rodiny, zejména pak v odpovědi na otázku výchovy dětí. Ženy jednoznačně obhajovaly tradiční mateřskou roli. Ve svých výpovědích sice uváděly pocit určité dvojí frustrace vyplývající ze snahy vyhovět oběma svým současným rolím, ale zároveň oceňovaly možnost lépe sladit své pracovní a rodinné povinnosti. Pro podnikatelky při vytváření životní strategie bylo skloubení života rodiny, resp. výchovy dětí, a sféry podnikání tím nejpodstatnějším. U mužů nebylo řešení vztahu dvojice rodina versus práce primárním problémem, ve výzkumu byla zachycena celá škála jejich postojů od aktivního otcovství až k tradičnímu patriarchálnímu přístupu.

Genderové aspekty vstupují i do způsobů vedení podni-

Na závěr bych opět ráda zdůraznila, že výčet zde uvedených stránek není a nemůže být úplný. V příštím vydání Vás seznámíme s dalšími zajímavými stránkami a odkazy. V případě, že o některých víte a domníváte se, že bychom se jim mohly věnovat v příštím čísle, zašlete prosím adresu stránky na níže uvedenou adresu. Samozřejmě je možné zaslat také případné komentáře, kritiky či návrhy.

[Petra Rakušanová, petra.rakusanova@soc.cas.cz]

ŽENY A (RE)DISTRIBUCE MOCI / Hana Maříková

Ve dnech 12. až 14. ledna 2005 se v lotyšské Rize konala mezinárodní konference „Mass Media in (Re)Distribution of Power“, která byla završením stejnojmenného výzkumného projektu, na němž se podílely čtyři evropské země s rozdílnou „historií“ čili s rozdílným politickým a sociálním vývojem i s rozdílnou úrovní akceptace politik genderové rovnosti.¹ Demokratická země s poměrně silnými genderovými stereotypy byla zastoupena Itálií, naopak zemi se slabými stereotypy v této oblasti reprezentovalo Dánsko. Země s nedlouhou historií demokratického vývoje byly zastoupeny Estonskem a Lotyšskem, lišily se však akceptací genderových stereotypů. Lotyšsko vyznívá ve srovnání s Estonskem jako „genderově senzitivnější“, neboť v čele státu stojí prezidentka.

Jednotlivé účastnické země na výzkumu participovaly buď prostřednictvím svých ministerstev, která mají ve své agendě sociální záležitosti (Lotyšsko a Estonsko), nebo prostřednictvím výzkumných institucí (Dánsko) či nadací (Itálie).

Cílem projektu bylo nejen „mapování“ stávající situace (odhalení fungování genderových stereotypů), ale také hledání odpovědí na následující dvě otázky: „Co země ztrácí nejen ekonomicky, ale také sociálně a kulturně, pokud ženy nejsou plně integrovány do proce-

ku a následného rozdělení kompetencí. Ženy jsou často nahlíženy jako pomocnice svých partnerů (v mnoha případech životních partnerů), zabývají se spíše administrativou než technickými záležitostmi, ty přenechávají často mužům. Pokud je firma vedena společníky stejného pohlaví, kompeten-

ce jsou rozděleny jiným způsobem (podle skutečných schopností, vzdělání apod.).

Předpoklad existence genderových stereotypů byl výzkumem potvrzen, podnikatelské prostředí v České republice se skutečně jeví z tohoto hlediska jako velice tradiční.

PODPORA SPOLEČENSKÉ AKCEPTACE A EFEKTIVNÍHO PROSAZOVÁNÍ GENDEROVÉ ROVNOSTI VE VEŘEJNÉ SFÉŘE / Marie Čermáková

Výzkumné oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR disponuje v oblasti genderových témat rozsáhlou sadou originálních výsledků vlastního badatelského výzkumu, jejichž zaměření i kvalita byly evaluovány kritickými vědeckými postupy běžnými v oboru. V průběhu náročného získávání poznatků a vědecké povinnosti odborně prezentovat výsledky však zůstává poněkud stranou transfer poznatků do praxe, pokud není cíleně integrován do výzkumného procesu, a není cíleně zpracován závazný metodický postup, který zpřístupní, různými aplikačními formami, běžně skryté či veřejnosti málo přístupné, složité se jevící databáze a vědecké výstupy. Proto výzkumné oddělení přišlo s ambiciózním návrhem projektu *Podpora společenské akceptace a efektivního prosazování genderové rovnosti ve veřejné sféře*, jehož realizace by znamenala podporu efektivního, systematického a rychlého přenosu poznatků ze sféry základního výzkumu do oblasti aplikovaného výzkumu a praxe. Pro návrh jsme získali grantovou podporu v rámci veřejné soutěže ve výzkumu a vývoji o projekty v programu *Podpora projektů cíleného výzkumu*.¹

Již z poznatků a zkušeností, které jsme získali v průběhu řešení projektu *Aktuální otázky formování politiky rovných příležitostí mužů a žen v souvislosti s připraveností ČR na vstup do Evropské unie*², jsme se přesvědčili, že do procesů implementace a společenské akceptace veřejných politik lze účinně zahrnout i využití poznatků a výzkumných dat sociálních věd, a oslovit tak nejen cílené skupiny uživatelů a zá-

jemců, ale také různá profesní uskupení a širší veřejnost. Poznali jsme, že intervence vědy a výzkumu do společenské praxe je žádoucí a žádaná, nicméně, že se často realizuje jen v podobě reflexe na okamžitý, aktuálně vzniklý problém. Systematický vklad vědeckého poznání do praxe se odvíjí od schopnosti vybudovat fungující a efektivní transfer. Chceme se o vybudování takového mostu k praxi pokusit a pro realizaci transferu budeme využívat tyto postupy:

- definujeme výzkumná témata a vymezujeme stěžejní okruhy, jejichž výsledky mají být uplatněny v praxi;
- formujeme ucelený pětiletý cyklus soustředěné sociální intervence a podpory politik rovných příležitostí formou aplikace badatelských poznatků do formy aplikovaných výstupů;
- v rámci projektu hodláme provést evaluaci očekávaného a dosaženého přínosu.

Podpora institucionálních mechanismů politiky rovných příležitostí mužů a žen patří v sociologii ke složitým konceptům, které jsou závislé na více pilířích sociálního poznání. Jak deskripce aktuální dynamiky probíhajících procesů, tak vědecká intervence do společenských diskurzů mají svoje úskalí, kterých jsme si vědomi. Proto opíráme svoje přístupy o teoretický koncept, který vychází ze sociální teorie genderových nerovností s odkazem na jejich tradiční, patriarchální a sociální podmíněnosti s vazbami na in-

sů rozhodování a vládnutí?“ a „Jak je možné zlepšit danou situaci?“. Výzkumy se tak tedy měly stát východiskem pro hledání a formulování možných řešení vedoucích k hlavnímu cíli, jímž má být dosažení situace, kdy obě pohlaví, resp. gendery budou motivována k participaci na rozhodování o důležitých otázkách a problémech týkajících se celé společnosti a kdy muži i ženy budou mít prospěch z uplatňování genderové rovnosti v rozhodovacích procesech.

To, že vytčený cíl je nanejvýš aktuální, potvrzuje vývoj v evropských zemích v nedávném období, kdy se sice počet zemí s více než třicetiprocentním zastoupením žen v nejvyšších zastupitelských orgánech zemí (tj. v parlamentech) zvýšil z 9 % v roce 2001 na 16 % v roce 2004, ale v tomto období je rovněž možné zaznamenat „stagnaci“ ve vývoji, neboť někde procento zvolených žen dosáhlo (zatím?) svého „vrcholu“ pod touto hranicí a i jinde se ženy jen stěží dostávají nad tuto minimální hranici zastoupení, tj. nad hranici, která jakékoli sociální skupině umožňuje, aby působila a začala se chovat jako viditelná, vnímaná, respektovaná a akceschopná skupina (nikoli jen jako minorita).

V souvislosti s uplatněním žen v rozhodovacích procesech se jednotlivé země ve svých výzkumech zaměřovaly jak na sféru politiky a možnosti žen v ní v daných zemích uspět, tak na oblast médií, která podstatným způsobem v současné společnosti ovlivňují populaci ve vnímání jednotlivých genderů. Objektem výzkumu byli i sami/y politici a političky, jejich prezentace vůči veřejnosti a (sebe)reflexe jejich možností i možností „těch druhých“.

V samém úvodu konference vystoupily ženy se zkušeností s působením v politice, které se vyjadřovaly k otázce „Záleží na genderu v politice?“. Konference dále pokračovala dvěma plenárními sekcemi na téma „Gender a politika“ a „Masmédia v (re)distribuci moci“. Po nich následovalo rokování v sekcích specializovaných na následující témata: „Zobrazování političek a politiků v médiích“, „Mechanismy sladování pracovního a rodinného života u lidí působících v politice“, „Gender mainstreaming a vládnutí: od teorie

stitucionální a rodinné struktury. Zatímco v teorii stavíme na teoretických a metodologických východiscích sociologie genderu a feministické sociologie, tj. ve vazbě na českou společnost převážně na vlastních studiích, vzhledem k širšímu tematickému záběru a ke specifickým podmínkám tranzitní společnosti se pak opíráme o práce českého sociologického výzkumu v 90. letech. Z hlediska empirických poznatků a výsledků budeme využívat zejména možnosti, které nabízí genderová analýza.

Smyslem projektu je přinést sociologicky relevantní, pro praktické využití aplikované zpracování, a to každý rok vždy k jednomu vybranému okruhu aktuálních témat. Následně pak hodláme publikovat a formou kritického veřejného kolokvia zpřístupnit výsledky výzkumu cíleným skupinám uživatelů a zájemců. Závěry, připomínky a doporučení kolokvia budeme kriticky sledovat a publikovat. Výstupy budou nasměrovány do oblastí jako jsou decize a státní správa, politické struktury, občanské instituty a sdružení, veřejně-právní subjekty a média, stávající mediální a internetová či veřejná diskusní fóra, ale doufáme, že najdeme odezvu také mezi odbornými zájemci a studenty.

Záměrem projektu je podpora procesů implementace a prohlubování společenské akceptace institucionálních mechanismů vedoucích k prosazování principu rovných příležitostí pro muže a ženy ve veřejné sféře, proto jsou metodické postupy řešení zacíleny především na aplikační formy výzkumu a rozvíjejí nadstandardní formy sociální intervence tak, aby přínos projektu byl dostatečně efektivní z více hledisek.

Z hlediska koncepce tedy projekt nevytváří přímo nové zdroje kvantitativních či kvalitativních dat, ale vyhledává, analyzuje a systematizuje rozsáhlou bázi dat a poznatků genderových analýz pomocí jemnějších hloubkových instrumentů sekundární analýzy. Tento výzkumný postup se opírá o teoretické poznání, které poskytuje genderová a feministická perspektiva sociologického bádání. Řešení projektu počítá i s analýzou resortních a vládních materiálů,

právních dokumentů, statistických dat a dokumentů, které poskytuje Evropská unie jak k širokému okruhu genderových témat, tak k implementaci závazných evropských standardů politiky rovnosti mužů a žen.

Průběh výzkumné práce je orientován na konkrétně vymezené okruhy vztahující se k hlavnímu cíli projektu. Záměrem je akcelarovat „aplikační řetězec“: výzkumný záměr → analýza → zpracování studie → sociální intervence → zpětná korekce poznatků tak, aby se do praxe dostala většina výzkumných poznatků, výstupů sond a výzkumů a podle možností přispěla k průchodnosti zaváděných institucionálních mechanismů v oblasti rovných příležitostí mužů a žen. To vše v časovém rozpětí jednoho roku, vždy k vybranému tematickému okruhu. Záběr postihuje v průběhu pěti let významné aktuální aspekty sledované problematiky. Smyslem je podpora procesů porozumění a akceptace politiky rovnosti s dlouhodobým cílem budování občanské společnosti s vysokou politickou i občanskou kulturou uplatnění demokratických principů. Projekt předpokládá rovněž odbornou oponenturu postupů a výsledků řešení a upřesňování směru výzkumu a řešení. V průběhu řešení projektu budeme využívat existující výzkumné a datové báze řešitelského týmu projektu, které jsou dlouhodobě orientovány na otázky postavení žen v české společnosti. Databáze zahrnují široké spektrum reprezentativních výzkumů, množství výzkumných kvalitativně koncipovaných sond, inovovanou genderovou statistickou databázi a cílenou teoretickou bázi časopiseckých i knižních separátů a publikací k celé řadě genderových okruhů, včetně originálních materiálů k gender mainstreamingu, k rovným příležitostem, k datovým a statistickým komparacím a přijatým zákonům týkajícím se genderu či k doporučením EU.

Projekt je koncipován tak, aby postihl veškeré klíčové aspekty sociálních, institucionálních, občanských a politických mechanismů souvisejících s procesy implementace a společenské akceptace rovnosti mužů a žen. Sociální dynamika postižení společenských změn je poměrně složitý proces, budeme se proto opírat o různorodé databá-

k praxi“, „NGOs a neformální organizování: genderová politika a nástroje ovlivňování médií“, „Nástroje pro usnadnění nediskriminační mediální prezentace mužů a žen“, „Jak podpořit účast žen v politice?“, „Nový, alternativní přístup k médiím v (re)distribuci moci“, „Záleží na genderu v médiích?“. Závěr konference tvořila třetí plenární sekce a panelová diskuse na téma „Jaká je role masmédií v (re)distribuci moci?“

Jak z vystoupení političek, konkrétně bývalé ministryně zahraničních věcí Lotyšské republiky, bývalé poslankyně Parlamentu v Estonsku a jedné současné italské političky, tak z výsledků výzkumů jednotlivých zemí vyplynulo, že na genderu stále opravdu dost záleží. Záleží na něm v obou sférách – v politice i médiích, neboť ženy a muži se vnímají a jsou vnímáni, jsou prezentováni, prezentují a chovají se stále odlišně.

Co vyplynulo z výzkumů v oblasti politiky a možností uplatnění žen v ní? Například v Dánsku již nefungují v takové míře jako v jiných zemích bariéry při vstupu žen do politiky, i když se stále uplatňují při fungování v ní. I zde gender determinuje zásadním způsobem to, jaké pozice žena či muž dosáhne – muži zastávají významnější a důležitější rozhodovací posty, moc se i nadále koncentruje převážně v jejich rukou. Proto nestačí jen sledovat, jaké je faktické zastoupení žen v politice a jak se v čase mění (zvyšuje či snižuje), ale je nutné se zabývat také možnostmi prosazení se v politice v souvislosti s genderem, způsobem fungování v politice, obecně fungováním genderové rovnosti v této sféře. Z dánské zprávy zaznělo jedno důležité sdělení: samotný kvantitativní ukazatel, přestože se nepochybně jedná o ukazatel důležitý, říká jen velmi málo o kvalitě procesu nastolování genderové rovnosti v jakékoli oblasti. A tak dosažení určité kvantitativní hranice nemůže být cílem, ale jen prostředkem pro podstatnější a hlubší – kvalitativní – změnu jak v politice, tak v celé společnosti.

ze a zdroje informací tak, abychom vyčerpávajícím způsobem monitorovali a analyzovali dané výzkumné téma – dle návrhu. Analýza a následná sociologická intervence budou v každém roce zaměřeny na jeden stěžejní okruh. V roce 2009 chceme navíc vyhodnotit i účinnost celého projektu.

2005 Ženy a rodičovství

2006 Zdraví, životní styl a volnočasové aktivity ženské populace

2007 Cizinky, migrantky, žadatelky o práci či pobyt v ČR

2008 Ženy, marginalizace a sociální exkluze

2009 Monitoring a analýza využitých příležitostí v EU z hlediska ženské populace

2009 Vyhodnocení sociologické intervence do problematiky politiky rovných příležitostí mužů a žen a zkušeností s programem podpory cíleného výzkumu

Tyto výstupy jsou z hlediska řešení projektu závazné. Předpokládáme však, že budou doplněny i o další aktivity, produkty a formy, které zvýší efektivitu realizovaného projektu. Průběžně budou monitorovány statistické zdroje, záměry a počiny decizní sféry, bude využita analýza odborného i denního tisku vztahující se k genderové problematice a budou vyhodnoceny aktivity a záměry občanských ženských sdružení. Dalším zdrojem dat je archiv sociologických výzkumů. Část výzkumné kapacity hodláme věnovat sběru dat a doplňujících aktuálních údajů. Současně předpokládáme permanentní rozšiřování informační základny a mezinárodně i interdisciplinárně komparativní databáze k implementaci schémat rovnosti mužů a žen. Totéž hodláme paralelně sledovat v oblasti české decize a dalších subjektů participujících na otázkách formování české koncepce rovných příležitostí mužů a žen a sociální ochrany žen.

Institucionální, sociální a občanské otázky související s postavením žen v české společnosti patří ke sledovaným tématům současného sociologického výzkumu. Zaměření pozornosti na problematiku implementace současné deklarované

politiky rovných příležitostí mužů a žen do praxe a do organizace veřejného i soukromého života je společensky aktuální a hodnotově žádoucí, protože odkazuje na přijaté mezinárodní úmluvy, vládní usnesení a Ústavou podmíněné dodržování demokratických principů. Srovnávací analýzy přístupů zakládajících zemí Evropské unie a České republiky k postavení žen či k posuzování gender mainstreamingu dokládají institucionální i občanskou nepřipravenost české společnosti vyrovnat se s otázkou prosazování principů rovnosti ve všech sférách sociální reality. Česká společnost – muži i ženy – zakládá i reprodukuje genderové nerovnosti a společenské stereotypy vnímání a hodnocení pozice ženy v rodině, v partnerském vztahu, v práci, v politice i na veřejnosti. Tyto nerovnosti a stereotypy posiluje mediální scéna, kultura i umění. Subjektivní akceptace nerovností, sociální exkluze či marginalizace je u českých žen značná a není dostatečně známo, které sociální, institucionální či veřejné mechanismy se na ní podílejí přímo a které zprostředkovaně. Vláda a legislativa v součinnosti se vstupem České republiky do Evropské unie nastartovaly významnou změnu v otázce přijetí politiky rovnosti, nicméně procesy implementace a společenské akceptace politiky rovných příležitostí jsou záležitostí širšího společenského konsenzu a společenské důvěry, které tady zatím chybějí. Hlavním cílem projektu je proto poskytnout výsledky genderových analýz a výzkumů pro aplikaci v procesech implementace a prohlubování společenské akceptace institucionálních mechanismů vedoucích k prosazování principu rovných příležitostí pro muže a ženy ve veřejné sféře. Jak již bylo předesláno výše, cíle projektu jsou ambiciózní:

- relevantně pomoci různým strukturám a vrstvám společnosti porozumět procesům probíhajícím v evropských společnostech v souvislosti s politikou rovných příležitostí a genderovou organizací společnosti;
- iniciovat otevření tabuizovaných témat na veřejnosti, jejich tematizaci a podporu vědeckou argumentací, výsledky výzkumů a poznatky současné vědy a výzkumu;

Badatelky z ostatních zemí se ve svých vystoupeních „shodly“ v důležitých zjištěních, a sice:

- *za politika je veřejností považovaný stále převážně muž, nikoli žena*
- *politici jsou vnímáni jako kompetentnější, jako odborníci*
- *politicky jsou vnímány především v souvislosti se svými „ženskými“ rolemi – jako matky, pečovatelky apod.*
- *jejich pozice a fungování v politice je odrazem pozice a fungování žen v dané společnosti (tam, kde převažuje tradiční uspořádání genderových rolí ve společnosti, je toto uspořádání v politice „kopírováno“)*
- *ženy a muži se v politice věnují jiným problémům a oblastem; muži těm, které bývají v soudobé společnosti obvykle považovány za „důležitější“, resp. ty s větší mírou vlivu a moci (obchod, zahraniční politika apod.), ženy tzv. „soft“ oblastem (školství, zdravotnictví, kultura, problematika chudoby apod.)*

Pokud se jedná o prezentaci politiků a političek v médiích, pak se zde opět objevují některé shody:

- *politicky v médiích obvykle nevystupují „samy za sebe“ (jako individua), ale často se prezentují jako ženy či jako členky strany (do popředí vystupuje jejich „kolektivní identita“ při prezentaci)*
- *pokud politicky prezentují samy sebe, pak hovoří o tématech souvisejících se soukromou sférou (jako rodina, děti apod.) či s jejich osobním životem (vzhled, váha apod.). Politicky se domnívají, že si takovou prezentací zvyšují své šance na zvolení.*
- *naopak muži politici v této souvislosti neprezentují „své slabiny“, a to ani z profesní oblasti, ani ze svého soukromí*
- *politici a politicky jsou v masmédiích dotazováni s rozdílnou frekvencí a na rozdílné oblasti společenského života (muži na obchod, zahraniční politiku, problematiku války, míru apod., ženy na chudobu, sociální problémy a otázky, genderovou problematiku, kulturu apod.)*

- realizovat přínos ze strany sociologického výzkumu praxi a veřejnosti (respektive jejím subjektům či nositelům a aktérům) ve formě minimalizace nežádoucích dopadů (konfrontace, nedorozumění, pochybení, zpomalování atd.) a maximalizace efektů ve formě posunu ke shodě v řešení problémů v diskusích, v závazných projednáváních a zveřejňování;
- posilovat kredibilitu a význam vědy a výzkumu pro řešení akutních a společensky naléhavých problémů současného světa.

Jednou z forem kontaktu s praxí je vydávaný časopis *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, jehož záměry a snahy představuje Zuzana Uhde v editoriale, budeme však pravidelně vydávat také cíleně zaměřené studie, pořádat worksho-

py, semináře a kolokvia a provozovat webovou informační stránku.

Poznámky

1 *Podpora společenské akceptace a efektivního prosazování genderové rovnosti ve veřejné sféře*, projekt reg. č. S700280503, nositel projektu Marie Čermáková Sociologický ústav AV ČR, program *Podpora projektů cíleného výzkumu AV ČR*, 2005–2009.

2 *Aktuální otázky formování politiky rovných příležitostí mužů a žen v souvislosti s připraveností ČR na vstup do Evropské unie*, projekt reg. č. 87028002, nositel projektu Marie Čermáková Sociologický ústav AV ČR, Program cíleného výzkumu a vývoje AV ČR, 2000–2004.

RODINA NA PRELOME TISÍCROČIA ANEB

O „STARÝCH“ A „NOVÝCH“ OTCÍCH / Hana Maříková

Ve dnech 16. – 17. května 2005 se konala v Bratislavě mezinárodní konference o rodině, která byla pořádána u příležitosti mezinárodního dne rodiny, jenž připadá vždy na 15. květen.

Cílem konference bylo rozvinutí diskuse nad aktuálními problémy, které se v souvislosti s rodinou buď nově, nebo opakovaně vynořují – stále se snižující počet dětí v rodinách a v celé populaci, vysoká rozvodovost zejména rodin s dětmi, nárůst počtu dětí narozených osamělým matkám mimo manželství, „absence“ otců v rodinách apod.

Konferenci organizovala Fakulta sociálních věd a zdravotnictví Univerzity Konštantína Filozofa v Nitře a Stredisko pre štúdium práce a rodiny v Bratislavě. Zúčastnili se jí odborníci a odbornice nejen ze Slovenska a Čech, ale také z Maďarska, Polska a Francie, dále rovněž představitelé politické scény na Slovensku – manželka prezidenta SR Ing. Silvie Gašparovičová a poslanec Národnej rady Slovenskej republi-

ky doc. JUDr. Vojtech Tkáč, kteří přednesli úvodní referáty a svou aktivní účastní měli nejspíš zdůraznit význam a důležitost podobných vědeckých setkání a debat.

Následující panel v rámci úvodní části byl věnovaný současné rodině – její aktuální podobě a trendům jejího vývoje, opominuto nebylo téma krize rodiny, stejně tak jako téma harmonizace rodiny a zaměstnání. Pak následovalo rokování v jednotlivých sekcích, které probíhaly paralelně, a sice v sekci č. 1 Rodina a hodnotová orientácia, sekci č. 2 Rodinná politika v legislatíve a praxi, rodina a zdravie, sekci č. 3 Rodina, rody a práca a v sekci č. 4 Ekonomika rodiny a chudoba.

Jak již bylo uvedeno, konference se mimo jiné zabývala i problematikou otců a jejich fungováním v rodinách. Nicméně z některých příspěvků či diskusních vystoupení vyplynulo, že to, co slovenské kolegy či kolegyně trápí především, je jednak zeslabování pozice otců v rodinách

- *politicky bývají zobrazovány buď v triviálním, nebo negativním kontextu*
- *velice často jsou politicky zobrazovány v prostředích evokujících „soukromí“ – rodinu, domácnost*
- *bezdětné politicky nebo mladé politicky s malými dětmi vyvolávají u veřejnosti obvykle negativní postoje*
- *zobrazování političek bývá často „schematické“, používá se k tomu známých ikon (viz např. Dánsko či Itálie)², které symbolizují určité (zpravidla negativní) genderové stereotypy.*

I když z vystoupení výzkumníc vyplynulo, že s genderovými stereotypy se utkávají v obou oblastech ve všech zemích, bylo možné postřehnout jisté rozdíly. Například že genderové stereotypy jsou mnohem rigidnější v postsocialistických zemích – viz Estonsko a Lotyšsko – a akceptují a prezentují je nejen média, ale dokonce samy/i politicky a politici. Například zde bývá rozšířený názor, že ženy politicky mají v první řadě závazky k rodině. Někteří estonští politici jsou toho názoru, že i když ženy mají právo se realizovat mimo sféru rodiny, pokud mají děti, musejí ženy počítat s tím, že se o děti budou starat ony, neboť kdo jiný by to měl dělat? Znepokojení v této souvislosti vyvolává skutečnost, že tento postoj nezastávají starší muži působící v politice, nýbrž mladá generace politiků. Odporuje to poznatku, že rigidní postoje zastává starší (neboli „dinosaurí“) generace a že mladí a vzdělanější (a to i muži) jsou pro „genderovou“ změnu.

Z dánského výzkumu zase například vyplynulo, že věk se může stát stejně důležitým diskriminačním faktorem jako gender. V této zemi jsou totiž lépe akceptovány mladé začínající politicky než ženy politicky ve vyšším věku.

V této souvislosti je bezesporu zajímavé se ptát spolu s lotyšskou badatelkou Irinou Novikovou, zda se nevytvářejí stereotypy nové, jak tyto staré i nové stereotypy ovlivňují politický diskurz, zda se mění chápání pojmů „ženství“ a „moc“ účastí žen v politice, jak da-

charakteristické tím, že otcové ztrácejí mnohé ze své autority, moci a významu, jednak mizení otců z rodin, které se nemusí rovnat přímé fyzické ztrátě otce (nejčastěji v důsledku výrazného omezení až zprerhání kontaktu otce s dětmi po rozvodu manželství), nýbrž může být reprezentováno faktickou absencí otce v rodině v podobě jeho neochoty až nezájmu podílet se na péči a výchově dítěte. Nicméně podle některých není třeba, aby se otcové zapojovali do péče o úplně malé dítě (když to vlastně ani neumí), ale že je potřeba, aby fungovali, když je dítě v pubertě. Z vyjádřených znepokojení až obav o „budoucnost“ otců v rodinách bylo zřejmé, že za „ideál“ je mnohými účastníky debat považovaný „tradiční otec“. Otec reprezentující v rodině autoritu (který drží moc pevně v rukou, což se projevuje například i tím, že onou rukou bouchá do stolu, aby všem připomněl, kdo je v rodině „pánem“), zajišťující rodinu finančně a materiálně, otec živitel, jehož protějškem je žena-matka věnující se „na plný úvazek“ péči a výchově dětí, domácnosti, případně domácímu hospodářství apod. Toto uspořádání zajistí rodinám (podle představ některých) jejich soudržnost a představuje optimální prostředí (plné mateřského citu a lásky) pro výchovu dětí. S tímto obrazem však vždy nekorespondovaly „stesky“, které byly mnohdy vyslovovány paradoxně týmiž diskutujícími téměř souběžně s vykreslováním onoho ideálního obrazu, a sice, že otcové se dětem i v úplných rodinách příliš nevěnují, neangažují se v nich. Tato „absence“ otců v rodinách je dětmi pocíťována hlavně v období dospívání, tedy v období, kdy se z dítěte stává dospělý člověk, který si nároku-

je, aby se s ním jednalo jako s rovnocenným „partnerem“. Někteří otcové však v tomto období nedokáží s dětmi komunikovat vůbec a ani se o to valně nesnaží, a ti, kteří se o to pokoušejí, komunikují s dětmi nikoli na bázi dialogu, nýbrž na bázi příkazů a zákazů. To má za následek zvětšování beztak už mnohdy dost velké vzdálenosti mezi dětmi a otci.

Tato situace, která jen málokým může být považována za optimální, je logickým završením fungování modelu tradičního otce. Čili otce, kterého již například Franz Werfel ve své novele „Ne vrah, zavražděný je vinen“ líčí jako nepřístupného, tvrdého, bezcitného, chladného, jenž druhé ovládá, nikoli respektuje, který druhými manipuluje, nikoli se do nich vcítuje apod. Ačkoliv je tato novela dávana za příklad mezigeneračního konfliktu, mohla by být zrovna tak dávana za příklad negativního obrazu onoho mnohdy idealizovaného tradičního otce. Citovost a citlivost matky nemůže dítěti vždy plně vynahradit nepochopení až „nepřijetí“ ze strany otce, neboť dítě touží po lásce a citu i ze strany otce – dítě touží po lásce, pochopení a porozumění ze strany obou rodičů (má-li je). Protože „tradiční otec“, který je orientovaný „vně rodinu“ na svou práci, který lpí na dodržování řádu a disciplíny, toto není schopen svému dítěti poskytnout, končí jejich vztah v případě povídky tragicky – vraždou otce. V reálném životě může být vyústění takového vztahu otce k dítěti neméně tragické, může se rovnat „symbolické vraždě“ vztahu, neboť za co jiného je možné považovat velkou vzdálenost, značné nepochopení mezi těmi, kteří by si měli být blízcí?

RODINA DNES: VEŘEJNÝ VZDĚLÁVACÍ CYKLUS UNIVERSITÉ DE TOUS LES SAVOIRS / Radka Dudová

Francouzské ministerstvo školství a vědy ve spolupráci s různými univerzitami pořádá pravidelný vzdělávací program nazvaný Université de tous les savoirs (Univerzita veškeré-

ho vědění). V jeho rámci se několikrát do roka koná interaktivní cyklus přednášek k vybranému tématu, jehož se účastní nejvýznamnější francouzští odborníci, kteří se daným

lece ovlivňují genderové stereotypy politickou diskusi, řešení politických problémů a otázek, jak mohou média napomoci neutralizovat genderové stereotypy apod.

V diskusích k vystoupením byla otevřena zejména problematika kvót, vhodnosti či nevhodnosti jejich zavedení, jejich dopadu na vnímání žen v politice; v názoru na ně se jednotliví diskutující neshodli. Nicméně zkušenost ze zemí, kde byly kvóty zavedeny (např. Itálie, Francie) dokládá, že na jejich základě dochází k navýšení počtu zvolených žen v politice. Je však nutné vzít v úvahu, že k tomu došlo v zemích, které již prošly určitým „genderovým vývojem“ a ve kterých bylo jejich zavedení považováno za „legitimní krok“. Nejednalo se tak tedy o ryze formální opatření, ale o opatření, které bylo smysluplné, neboť bylo vyústěním určitého vývoje. Jak by zavedení tohoto opatření vyznělo v jiném sociálněhistorickém kontextu zůstává doposud nezodpovězenou otázkou.

Dále bylo některými diskutujícími několikrát zmíněno, že ženy politicky se samy spolupodílejí na reprodukci stereotypního genderového uspořádání společnosti a že to nelze od sebe oddělovat. Nicméně diskutující se shodli na tom, že stěžejní roli v souvislosti s reprodukcí genderových stereotypů a genderového uspořádání společnosti sehrávají v současných společnostech média. Z toho bylo dovozeno, že je nutné věnovat pozornost nejen tomu, jak média aktuálně prezentují jednotlivé gendery, ale zejména tomu, jak by se jejich prezentace mohla v médiích změnit „žádoucím směrem“.

Protože výzkumy měly za cíl i „hledání řešení“, byla na základě nich formulována obecná i, a to častěji, zcela konkrétní opatření zohledňující daný sociální kontext. Vzhledem k tomu, že výzkumy a diskuse nad jejich zjištěními mimo jiné potvrdily i to, že ženy různých věkových a sociálních skupin a vrstev nemusejí sdílet stejné hodnoty a cíle, můžeme na základě tohoto poznatku dospět k závěru, že může být těžké a někdy dokonce i kontraproduktivní hovořit o tom, co ženy jako celek, jako „monolitická“ skupina chtějí a co

tématem zabývají. V lednu tohoto roku se takovýmto jedním tématem stala „dnešní rodina“, přičemž tento cyklus probíhal pod záštitou prof. Françoise de Singly na univerzitě Paříž 5. Ke slovu se tak v první řadě dostali reprezentanti dominantního proudu sociologie rodiny ve Francii – F. de Singly a Jean-Claude Kaufmann. Prostor byl ale dán i jiným vědeckým disciplínám: ekonomii (Andrée Masson : Rodina a dědictví), antropologii (Maurice Godelier: Incest), psychiatrii (Marcel Rufo: Dospívající v rodině) či právu (Françoise Dekeuwer-Defossez: Rodinné právo). Těžiště přednáškového cyklu ovšem spočívalo v sociologických příspěvcích. Socioložka a filozofka Dominique Méda přednášela o vztahu rodiny a práce, zejména o problematice sladování práce a rodiny pro ženy a pro muže, přičemž svou přednášku založila na empirických datech ze současných francouzských výzkumů. Prostor byl dán i novým tématům, které v debatě o rodině často vzbuzují kontroverze a vedou k otevírání nových otázek. Příkladem je přednáška Erica Fassina o homosexuálních manželstvích a rodinách či přednáška Israele Nissanda o vlivu nových prokreačních technik na rodinu. Díky

příspěvku Naciry Guénif-Souilamas byla pokryta i problematika rodiny a imigrace. Pravděpodobně nejprovokativnější přednáškou z celého cyklu byl příspěvek Marcely Jacub, která představuje liberální a ostatními feministkami hojně kritizované křídlo francouzského feminismu. Jacub poukázala na to, že vývoj sexuality a prokreace dal vznik novým nerovnostem. V první řadě se jedná o nevyrovnané postavení žen a mužů v rodičovství, kdy žena má k dispozici veškeré možnosti kontroly a ovládnutí, zatímco z muže se stala „platící třetí osoba“. Muži jsou soustavně obviňováni z nezodpovědnosti, přičemž nemají mnoho příležitostí k ovlivňování svého rodičovství. Ve výsledku je rodina znovu soustředována okolo centrální postavy matky.

Tento veřejný cyklus přednášek ukazuje, do jaké míry je sociální věda ve Francii věcí veřejného diskurzu, o který se zajímají a účastní se jej i laici, což je v českém kontextu jen obtížně představitelné. Velká přednášková aula pařížské univerzity byla vždy zaplněna a po každé přednášce probíhala živá diskuse.

Radka Dudová

potřebují, natož pak hledat univerzálně platná řešení nezohledňující specifické historické, kulturní a sociální podmínky a okolnosti. Zrovna tak se zdá být „problematické“ hledání řešení „zvenku“ – z pozice „odbornice“. Čím tedy pak věda může vůbec přispět? Bezsporně k propracování analytických modelů a k pojmové precizaci, které ve svém souhrnu mohou napomoci ke „zpřesnění“ poznání, k prohloubení poznatků o sledovaném jevu či problému tak, aby se mohly stát východiskem a inspirací pro ty, jichž se (bezprostředně) týkají.

Poznámky

1 Které tak reprezentovaly rozdílné „politicko-genderové typy“ zemí.

2 Např. v Dánsku jsou těmito ikonami: Matka (tj. žena kombinující rodinu s politickou činností), Modrooká blondýna (neboli ne příliš inteligentní), Učitelka, Železná lady, Čarodějnice, Ledová královna, Svůdnice, Stará panna apod.

OBSAH

› GENDER

Dudová, Radka, Vohlídalová, Marta: *Rodina a rodičovství v individualizované společnosti* /1

Nešporová, Olga: *Rodina a rodičovství v křesťanství a islámu* /3

› ROVNÉ PŘÍLEŽITOSTI

Šlechtová, Hana: *Je rodič víc nebo méně? Když společnost brání v tom, co vyžaduje* /8

› VÝZKUM

Fialová, Ludmila: *K některým rysům demografického vývoje v České republice v závěru 20. století* /10

Šalamounová, Petra, Šamanová, Gabriela: *Potrátovost bezdětných žen* /14

Sedláček, Lukáš, Janoušková, Klára: *Jiné mateřství* /19

Hašková, Hana: *Pracující matky a genderové role ve výsledcích mezinárodního longitudinálního výzkumu* /22

Křížková, Alena: *Partneři v životě, partneři v podnikání – genderové vztahy v řízení firmy* /28

Kozlová, Lucie, Tomanová, Nicola: *Dobrovolné mateřství bez partnera* /31

Zamykalová, Lenka: *Babičky-matky? Diskursivní konstrukce mateřství skrze asistovanou reprodukci* /35

› RECENZE

Multikulturní dialog v monologu o vagínách (Uhde, Zuzana) /39

Beck, Ulrich: *Riziková společnost* (Lánský, Ondřej) /40

Fraserová, Nancy, Honneth, Axel: *Přerodělování nebo uznání?* (Uhde, Zuzana) /43

Křížková, Alena: *Životní strategie podnikatelek a podnikatelů na přelomu tisíciletí* (Jonáková, Hana) /46

› ZPRÁVY A KOMENTÁŘE

Uhde, Zuzana: *Evropský den žen – 8. března 2005* /39

Rakušanová, Petra: *Rodina a rodičovství na internetu* /42

Maříková, Hana: *Ženy a (re)distribuce moci* /46

Čermáková, Marie: *Podpora společenské akceptace prosazování genderové rovnosti ve veřejné sféře* /47

Maříková, Hana: *Rodina na přelomu tisícročia aneb o „starých“ a „nových“ otcích* /50

Dudová, Radka: *Rodina dnes: veřejný vzdělávací cyklus Université de tous les savoirs* /51

Redakce časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum* uvítá nabídky publikací odborníků a odbornic v oboru sociologie a jiných sociálních věd s genderovým zaměřením. Abstrakt nabízeného příspěvku do čísla 2/2005, které se bude soustředit na téma participace žen na veřejném životě společnosti, zasílejte na adresu redakce genderteam@soc.cas.cz či zuzana.uhde@soc.cas.cz

GENDER, ROVNÉ PŘÍLEŽITOSTI, VÝZKUM — časopis oddělení Gender & sociologie vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky. Dvakrát ročně vychází v rámci projektu *Podpora společenské akceptace a efektivního prosazování genderové rovnosti ve veřejné sféře* financovaném programem Podpory projektů cíleného výzkumu AV ČR (reg. č. S700280503). Je distribuován zdarma v nákladu 350 ks. První číslo 6. ročníku vychází v červenci 2005. Vydání připravují členky oddělení: Marie Čermáková, Radka Dudová, Hana Hašková, Alena Křížková, Hana Maříková, Eva Nechvátalová a Zuzana Uhde (redaktorka). Grafická úprava a sazba z písma Chaparral Pro studio Lacerta (www.sazba.cz). Korespondenci zasílejte prosím na adresu: Sociologický ústav AV ČR, Gender & sociologie, Jilská 1, Praha 1, 110 00 nebo e-mailem: genderteam@soc.cas.cz.

ISSN 1213-0028